

סימן רכו

פינוי המערות במתחם גולבנצ'יץ בבית שמש

אמר המבילה"ד, הנה התשובה הזאת כתבה הגהמ"ח שליט"א לבאר סדר השתלשלות הדברים, שבמהלך הבדיקות נתגלו עוד ועוד הוכחות שהעצמות שנמצאו הם קברי עכו"ם, ונכתבו ההוכחות והראיות לפי סדר הימצאותם וכפי אשר יראה המעיין, ואמנם כהיום הזה שכבר גמרו לבדוק כל המערות בשטח של אגודת בנין שלם שבמתחם גולבנצ'יץ ונתגלה שרוב רובם של המערות הם קטנות וא"א להכניס שם מת מושכב כדרכו, וכן מתוך כל המערות שנבדקו עד עתה בשטח של גבעת ירושלים ג"כ היו רוב רובם של המערות מערות קטנות שא"א להכניס שם מת מושכב כדרכו, כבר אין צורך להאריך בראיות אלא הדבר פשוט ומוחלט שאין שייך כלל ע"פ המציאות לקבור שם קבורת ישראל, [והטועין בזה אינם אלא משום שלא נתברר להם מציאות הדברים], עכ"ד המבילה"ד.

אודות פינוי המערות שנמצאו בהם העצמות והשלכת עפר המערות שלא נמצא בהם עצמות במתחם גולבנצ'יץ בבית שמש שנעשה ע"פ הוראתי. הנה ראיתי כל דברי החולקים על דברינו ואוסרים לפנות המערות ולדעתם חייבין לעשות כיפין, ולא ראיתי בכל דבריהם שום דבר של טעם לאסור הפינוי וריקון המערות עפ"י ההלכה, ובס"ד בדברינו כאן נבאר שאין כאן חשש שזהו קברי ישראל, ולא התרתי לפנות מוחמת הפסד מרובה וכדו' רק לדעתי אפילו לכתחילה אין צריך לחשוש שזהו קברי ישראל. ומה שעושים אסיפות מוחאה בארץ ובחו"ל וגדופין לכל מי שעושה עבודות בשטח המערות בלא בניית כיפין, הנה ויכוחים בהלכה מוכרעים בבית המדרש בראיות וסברות מש"ס ופוסקים וכדרך אבותינו ורבותינו מדור דור, ולא ע"י מחאות וגידופין וכיו"ב שזהו רק מפני שיש עניות בתורה. ומה עוד שיש מהאוסרים שכדי לחזק איסורם פירסמו דברים שקריים לחלוטין הן מבחינת ההלכה והן מבחינת המציאות, ואמנם שקרא לא קאי, אבל כיון שחו"ל אמרו הסר ממוך עקשות פה ולזות שפתיים, על כן בדברינו כאן בס"ד נברר לעין כל שאין כאן חשש שזהו קברי ישראל, והקולות יחדלון.

מהו יסוד החוכחה להחזיק שזה בית הקברות

הנה בנד"ד השאלה היא שבמתחם הנ"ל יש הרבה "פירים" (בור עגול וצר) ובתחתית הפיר יש כניסה צרה למערה שהוא כעין חדר קטן אבל אין שם שום כוכין חפורים בכתליהם.

והנה בש"ס לא מצאנו להחזיק מקום שזהו בית הקברות אלא כאשר מצאו ג' מתים מושכבים כדרכן ויש בין זל"ז מד' אמות עד שמונה, או כשמצא כוך בקיע ומערה, אבל כשמצא מערות לבד וכעובדא דנד"ד, איננו

שו"ת תשובות והנהגות חלק ו'

מחזיקים שזהו מערות קבורה וכמ"ש בחזו"א אהלות (סי' כ"ב ס"ק ט"ו)^א. ורק שהאוסרים טוענים "שבכל המקומות שנמצאו מערות שהם כצורת המערות שבשטח זה, כולם כשנבדקו נמצאו שזהו מערות קבורה", ולכן הסברא מחייבת שגם המערות שבשטח זה הם מערות קבורה.

ההוכחות שזהו קברי עכו"ם

אבל דע שנתברר לי שבכמה מקומות בארץ מצאו מערות כצורת המערות שבנד"ד שהיו בהם שלדי מתים מושכבים באופן שמוכח בבירור שזהו מתי עכו"ם^ב, ולהיפך, לא ידוע לנו שמצאו מערה מסוג זה שבתוכה מת מושכב כדרכו באופן שיש להסתפק שזהו מת ישראל (ואף אם נימא שמצאו מערה כזו אינו אלא לעתים נדירות ביותר), ואותם המערות שניכר לנו שקבורים בהם ישראל אינם עשויים כלל כצורת המערות שבנד"ד. וא"כ הרי הוכח לנו שעכו"ם קברו במערות מסוג זה, ומאידך גיסא על יהודים אין לנו שום הוכחה שקברו במערות מסוג זה, ולכן כל שאנו מוצאים מערת קבורה מסוג זה שאיננו יודעים מי קבור בה, מסברא יש לנו לתלות דהם מתי עכו"ם שזה כבר ידוע לנו

^א דבמתני' איתא המוצא ג' מתים מושכבין כדרךן ויש בין זל"ז מד' אמות ועד ח' הרי"ז שכונת קברות, ובתוספתא מוסיף "אחד המוצא ג' מתים ואחד המוצא ג' כוכים ואחד המוצא כוך בקיע ומערה" ופסק כן הרמב"ם (פ"ט מטומאת מת), וכתב החזו"א בדבוקא נקט התוספתא "כוך בקיע ומערה" אבל אילו היה מוצא ג' מערות לחד אין צריך להחזיק דזהו בית הקברות, דאפשר דאינם מערות קבורה, ורק כשמצאו כוך אחד אז חיישינן שגם המערות היא מערות קבורה.

^ב באיזור ראשלי"צ מצאו מערות כאלה שהיו בהם מתים שמוטלים ראשו בין ברכיו, ומפ' בגמ' נזיר סה. דכשנמצא מת ראשו בין ברכיו תלינן דזהו נכרי. וכן באיזור יריחו מצאו מערות כאלה שקבורים בהם מתים, ובחלק מאותם מערות היה מונח בהם מת יחידי שראשו בין ברכיו, וא"כ זהו ודאי עכו"ם כמפ' בגמ' נזיר הנ"ל, ואפי' באותם מערות שלא היה בהם מתים שמוטלים ראשו בין ברכיו רק היו מוטלים בהם הרבה שלדי מתים, מ"מ כיון שהיו המתים מונחים שם באופן כזה, שבצידי המערה היו מוטלים שלדים כל אחד קצתו ע"ג השני והיו מושכבים מקומטים ומעוותים, ומול כניסת המערה היה מוטל מת שגופו מושכב ישר ורגליו מקופלות מעט (ובמערות מעטות היה המת שמול הכניסה מושכב כשגופו ורגליו מיושרות), וולא היו המתים מפוררים כולם באותה מידה, רק לפי קירבתם לצידי המערה כך הם מפוררים, והיינו שהקרב יותר לצידי המערה יותר מפורר ממי שיותר מרוחק מצידי המערה, מזה מוכח שלא קברו בה בפעם אחת כל המתים, (דנימא שקברו בשעת חירום ומלחמה שלא היה פנאי בידם להניח המתים מיושר כדרך ישראל), אלא היתה מערת קבורה שכ"ה הדרך לקבור בה, שכל פעם כשהיה להם מת היו מטילים אותו למערה, ומתחילה היו מכניסים המת הראשון כנגד הפתח, ואח"כ כשמת להם עוד מת היו מזיזים המת הראשון לצד ומכניסים השני, ואח"כ כשמת להם עוד מת דחפו שני המתים הראשונים לצדדים והכניסו השלישי, וכן הלאה, וכשאחזו הראשונים להזיזם לצדדים היו דוחפים אותם אחד ע"ג השני והשליכום כשהם מקומטים ומעוותים, וכאשר הכניסו המת המאוחר ודחקו את עצמות המתים הקודמים להזיזן לצדדין נתפוררו עצמותיהם של המתים הקודמים, ולכן השלד שקרוב יותר לצד הוא יותר מפורר מהשלד שמרוחק יותר ממנו, וכן הלאה. ומכל זה מוכח שזהו קבורת עכו"ם, חדא, דברמב"ם פ"ט מהל' טומאת מת כתב מי שמצא מתים רבים בגומא אחת, מותר לפנותו, וביאר שם הכס"מ משום דתלינן דהם נכרים דישראל אין קוברים כמה מתים ביחד, וא"כ המערות שמוטלים בהם מתים רבים זה ע"ג זה על כרחך שהם מתי עכו"ם. ועוד, דכיון דאין המתים מושכבים מיושר רק מקומטים ומעוותים אחד ע"ג השני, זה מוכיח שהם מתי עכו"ם, דהא דרך כל תפוצות ישראל להשכיב המת מיושר, ומנ"ל לבדות שבעבר לא היו ישראל קוברים כן אלא על כרחך שזהו מתי עכו"ם. (ומה שבגמ' נקטו שמצא מת שראשו בין ברכיו או יושב זהו מת עכו"ם, היינו משום שבזמנם היו העכו"ם קוברים כך, ולכן היה שכיח שמוצאים מתי עכו"ם בצורה כזו, ונקטה הגמ' האופן ששכיב בזמנם, אבל איה"ג דה"ה אי מצאו מתים מקומטים ג"כ יש לנו להחזיק דודאי הם עכו"ם, כיון שמעולם לא ראינו ושמענו שדרך ישראל לקבור מת שלא מיושר), וממה דידענן דהמתים שמושכבים ומוטלים מקומטים הם עכו"ם וכנ"ל, זהו הוכחה שג"כ המת שמול הכניסה שמושכב כשגופו מיושר הוא עכו"ם, דהא בודאי דלא קברו מתי ישראל באותה מערה שקבורים בה עכו"ם וכנגד הדין. ועכ"פ הא כבר כתב החזו"א (יו"ד סי' ר"ט ס"ק ט') דאם נמצא מת אחד שראשו בין ברכיו יש לתלות שכל הקבורים באותו שדה הם עכו"ם, וא"כ כיון שבאותו שטח נמצאו מערות שמושכב בהם מת יחידי שראשו בין ברכיו יש לתלות שגם הקבורים באותם מערות שיש בהם מתים רבים הם עכו"ם. וכן באיזור יהוד נמצאו מערות מסוג זה והיו בתוכם כמה מתים שראשו בין ברכיו. וכן במתחם הוילנד בירושלים היו הרבה מערות מסוג זה, שאוסרי החפירות בנד"ד הם בעצמם הסכימו שזהו קברי עכו"ם והורו לפנותם. (וכפי ששמעתי הרי שאותם הוכחות שמחמתם הסכימו האוסרים להחזיק המערות במתחם הוילנד שהם של עכו"ם, אותם הוכחות ממש יש ג"כ על המערות שבנד"ד, ותמיהני למה שמה התירו וכאן לוחמים בכל כוחם לאסור).

שעכו"ם קברו במערות אלו, ולא לחשוש שמא זהו ישראל בשעה שעדיין לא ידוע שישראל היו קוברים במערות מסוג זה ואדרבה המערות שידוע לנו שקבורים בהם ישראל אינם עשויים כלל כצורת המערות שבנד"ד.

ויש לבאר יותר דמדין רובא דליתא קמן יש לנו להחזיק בנד"ד שהם מתי עכו"ם. והיינו דאיתא בגמ' חולין (יא). דכשאנו מסופקים על איזה דבר (ואין הספק מחמת תערובת אלא שאין אנו יודעים מהו דבר זה) וכגון שאנו מסופקים על יבמה אם היא איילונית שפטורה מיבום, אזלינן בתר רובא דליכא קמן, והיינו דאמרין דיבמה זו נבראה כדרך הרגילות, וכיון שהרגילות הוא שנשים אינם איילוניות, מחזיקין ליבמה זו שאינה איילונית. וא"כ ה"נ בנד"ד, כיון דבמערות שמסוג זה כשנמצא בהם שלדי מתים באופן שניתן להכיר היאך הושכב השלד היה ברור שהם עכו"ם, א"כ חזינן דעכו"ם היו רגילים לקבור בסוג מערות אלו, ולכן כל שאנו מסופקים על מערה מסוג זה אם קבורים בה ישראל או עכו"ם אמרינן שמערה זו נעשית לקבורת עכו"ם וכפי שהרגילות היתה לעשות מערות מסוג זה לקבורת עכו"ם.

(וביין דדין רוב דבנד"ד זהו דין רובא דליתא קמן, לכן אזלינן בתר רובא גם בקבוע (וכמ"ש הגרעק"א מהדו"ת סי' ק"ג ס"ק י"א).²

ועוד, שמצורת המערה גופא מוכח שלא שימש לקבורת ישראל, דהנה צורת המערות שבנד"ד שיש בור צר ("פיר") שבתחתיתו יש פתח למערה, וא"כ כשמכניסים מת למערה צריך להורידו מעומד ולעקם רגליו ולגוררו לתוך חלל המערה, וזהו בזיון למת, ולכן ודאי מסתבר שמערות אלו אינם קברי ישראל.

ומה שאחד מהאוסרים טען שמערות אלו זהו ממש אותם המערות דמיירי הגמ' בסוטה מד., דאיתא התם חצר הקבר העומד בתוכה טהור, והוא שיהו בה וכו' בית הלל אומרים ד' טפחים וכו' במה דברים אמורים שפתחה למעלה וכו', ופי' שם רש"י "שאינו לה כניסת מדרון במעלות מן הצד, אלא כשיורדין לה קופצין לה וכשעולין מתוכה מטפס ועולה". הרי מבוי' שם להדיא בסוגיין שישראל עשו כמין בורות צרות מאוד (ד' טפחים) ששימשו כחצר למערת קבורה והיו צריכין לקפוץ לבור וממנה נכנסו למערה. ורצה לומר שכוונת הגמ' למערות שבנד"ד ממש שיש "פיר" לפני המערה וצריך לקפוץ לפיר כדי ליכנס למערה, וא"כ מוכח שמערות מסוג זה שימשו לקברי ישראל עכ"ל.

הנה במחכ"ת נעלם ממנו דברי החזו"א (אהלות י"ב ח') שפירש דודאי לא היו מכניסים המת למערה דרך הבור וממנו למערה, רק היה פתח אחר למערה מצידה שדרכו היו מכניסים המת, וא"כ בנד"ד שאין כאן פתח אחר למערה, והכניסה למערה הוא אך ורק דרך הבור בודאי מסתבר שישראל לא קברו במערות אלו, דזהו בזיון למת לשלשלו לבור מעומד ולעקם רגליו ולגוררו לתוך חלל המערה וכנ"ל. (ובכלל, מהא דנקט מתני' דין חצר הקבר שהוא ד' טפחים, אין מכאן הכרח ברור שהיו נוהגים לעשות כן, וכעין מש"כ התוס' בכתו' ד: "כמה דברים אשכחן דלא שכיח ומיירי בהן הש"ס לדרוש ולקבל שכר").

² ודברינו הם אפי' אם יתברר לנו מהמערות שבמתחם זה גופא שזהו מערות קבורה, (וכגון שנמצא במערות גולגולת או שדרה וכו'), דמ"מ יש להתיר ולתלות שהם עכו"ם וכמשנ"ת. וכ"ש שכל עוד שלא פתחו המערות ומצאו שלדי מתים, בודאי י"ל דאם נימא שזהו מערות קבורה הרי"ז קבורת עכו"ם, דכיון שעדיין אין לנו ראיה ממקום זה גופא שזהו מערות קבורה, הרי כל היסוד לחשוש שזהו מערות קבורה זהו רק ממה שבמקומות אחרים מצאו מערות מסוג זה ופתחום ומצאו שזהו מערות קבורה, וא"כ כיון שבכל המקומות נתברר שזהו מערות לקבורת עכו"ם, א"כ על יסוד מה נחשוש שהמערות שבנד"ד הם קברי ישראל, והלא אם נקבל שאכן יש לדמות את המתחם בבית שמש למקומות אחרים שנמצאו מערות מסוג זה ששימשו לקבורה, א"כ יהא מותר מדין קברי עכו"ם, ואם לא נסמוך על הדימוי למקומות אחרים, א"כ כבר אין בסיס לטענתם שזהו מערות קבורה, ואין אפשר לקבל את הדימוי לחצאין ולומר שהמתחם בבית שמש דומה לשאר מקומות ומ"מ לומר שהם קברי ישראל ודלא כשאר מקומות. ותמוה טובא מה שהאוסרים פרסמו שיש לחשוש שזהו מערות קבורה דישאל עוד קודם שנתברר משטח זה גופא שזהו מערות קבורה.

והנה הארכיאולוגים כבר הוכיחו ופרסמו מזמן דאיתם מערות שצורתם כמערות שבנד"ד (שהכניסה למערה מתוך "פיר" וכו') זהו מערות מתקופה שקדמה בכמה מאות בשנים לביאת עם ישראל לארץ, והארכיאולוגים קבעו כן לפני זמן רב בשעה שעדיין לא היה נוגע לנו לבנות על שטח זה בבי"ש, ואין בזה שום חילוקי דעות בין הארכיאולוגים אלא כולם תמימי דעה בענין זה בבירור ובמוחלט, (ואפי' פרסמו מזמן שבאיזור שבנד"ד ישנם מערות שצורתם כהנ"ל והם מתקופה שקדמה מאות בשנים לביאת היהודים לארץ, וגם עכשיו באו כמה מומחים מהארכיאולוגים לבדוק השטח וכולם אמרו בלא נדנוד ספק שהמערות הם מתקופה שקדמה מאות בשנים לביאת היהודים). והרה"ג רבי זלמן קורן שליט"א שהוא יהודי חרדי ונאמן מעיד שבדק ובירר על סמך מה אומרים כן הארכיאולוגים, ונתברר לו שדברי הארכיאולוגים בענין זה אינו מבוסס על השערות תוהו והבל, אלא יש סימנים והוכחות מבוססות לכך ודבריהם דברי טעם, (וקביעת הארכיאולוגים בדבר זה אין לזה שום זיק שייכות למה שישנם ארכיאולוגים שסבורים שהעולם קיים מאות אלפי שנים עפ"ל). וא"כ שפיר בכה"ג שאנו יודעים שיש הוכחות מבוססות לדברי הארכיאולוגים ואינם השערות בעלמא, ואין לנו לחושדם שקבעו כן משום שרוצים להכשילנו שנבנה על שטח זה או איזה ריוח ממון, שהרי הארכיאולוגים העידו כן לפני זמן רב בשעה שעדיין לא היה מדובר כלל לבנות על שטח זה, ולא היה להם איזה ריוח ממון בשעתו לקבוע כן, ונוכל לסמוך עליהם לענין פינוי מתים שאיסורו רק מדרבנן וכמו שנבאר^ה.

[ושמעת' בשם אחד מראשי האוסרים שאמר דהיו עושים מערות מסוג זה בימי השופטים, וכוונתו לומר דקביעת הארכיאולוגים שמעירות אלו הם מתקופה שקדמה לכניסת היהודים אינה נכונה, אלא גם בתקופת השופטים היו עושים מערות מסוג זה. אבל מלבד שלא הביא איזה סמך לדבריו, הנה דע דגם לדבריו כיון דמודה דעכ"פ דלא עשו מערות מסוג זה לאחר תקופת השופטים, א"כ נמצא דספק דידן הוא אם קבור כאן אחד מישראלים שהיו בארץ בתקופת השופטים, או אחד מהכנענים שהיו בארץ גם בתקופת השופטים וגם מאות בשנים קודם שבאו היהודים לארץ, והנה מנין הכנענים שחיו בארץ בימי השופטים בצירוף מנין הכנענים שחיו בארץ כמה מאות בשנים קודם כניסת היהודים לארץ, מנינם מרובה יותר ממנין היהודים שחיו בארץ בימי השופטים בלבד, ונמצא דעל אותם אינשי שאנו מסופקים עליהם מי מהם קבור כאן, רובם הם נכרים, וא"כ הדרא דין נד"ד כדין מוצא קבר במקום שרובו נכרים דאזלינן בתר רובא ואמרינן דהוא נכרי ומותר לפנותו, וכמ"ש בחזו"א יו"ד סי' ר"ט סק"ט].

ומה עוד, שאותו המומחה שהאוסרים מסתמכים עליו ומחזיקים אותו שהוא המומחה ביותר לענינים אלו ושלחוהו מטעמים להיות נוכח בבדיקת המערות מטעם הבד"ץ (אלול תשע"ב), הוא בעצמו אמר במושב הבד"ץ (אחרי בדיקת המערות) "על פניו גם לי נראה שזה מגויים, אבל כשראיתי איך הארכיאולוגים נלחמים ואינם נותנים

^ה ומה שאנשי אתרא קדישא מרגנים היאך אפשר להאמין באיזה דבר לארכיאולוגים, הנה דע דכל מה שטענו אנשי אתר"ק כל הזמן (עוד מתחילה כשעדיין לא נבדקו הפירים), שידוע ל"מומחים" שפירים מסוג זה מובילים למערות קבורה, זהו עפ"י מ שאתר"ק הביאה למקום אחד מראשי הארכיאולוגים לראות הפירים, והוא גילה להם שפירים מסוג זה יש בעוד מקומות בארץ ושם נבדקו הפירים ומצאו שזהו מערות קבורה ולכן נראה שגם כאן זהו מערות קבורה. ועל סמך דברי הארכיאולוג פירסמו אנשי אתרא קדישא שידוע ל"מומחים" שזהו מערות קבורה, הרי שגם הם עצמם מסתמכים על הארכיאולוגים ורק שבפרסומיהם מעלימים שמם ומכנים להם בשם "מומחים".

^ה ויש בנותן טעם להביא מה שהעיר רב אחד שליט"א, שנודע לו שסמוך ממש למתחם שבנד"ד נחשף בעבר חורבותיו של ישוב, ומצאו שם חפצים וחרסים המצביעים בוודאות שישב זה הוא מתקופה שקדמה מאות בשנים לכניסת היהודים לארץ, ומעתה יש לתלות שהמערות קבורה שבמתחם הם קבריהם של תושבי הישוב הסמוך, שכאמור זהו ודאי ישוב של עכו"ם עבת"ד.

לנו רשות להיות נוכח בפתיחת המערות נפל לי מקום לחשוש שהם סוברים שזה מתקופה מאוחרת של יהודים, וכל הרואה יראה שכל יסוד ראייתו לומר שהם יהודים תמוה ביותר בדברי הבל הם.

[והנה דברינו כאן הם מה הם ההוכחות שזהו קברי עכו"ם שהיה ידוע לנו עוד קודם שבדקו המערות, שעל סמך זה התרנו לבדוק המערות אם יש בהם עצמות ולפנותם, ועיין בדברינו להלן שבבדיקת המערות הוברר הוכחה חותכת שזהו קברי עכו"ם, והיינו שרוב רובם של המערות היו מערות קטנות וא"א להכניס שם מת מושכב כדרכו, וכן מצאו שלד שראשו בין ברכיו].

די בהוכחות הנ"ל לסמוך לכתחילה שהם מתי עכו"ם לענין פינוי

והנה לענ"ד נראה לעיקר, דסגי בכל ההוכחות הנ"ל להחזיק בודאות שהם מתי עכו"ם ולהתיר לחפור השטח בלא שום בדיקה ופינוי, אבל חוששני להקל כ"כ, ולכן הוריתי לבדוק המערות ואם יש עצמות יפנום לקבורה יחד עם עפר המערה וכמו שנבאר להלן, ומעתה דעשינו פינוי, הנה פשוט דבהוכחות הנ"ל די בכך לסמוך לכתחילה שהם מתי עכו"ם לענין פינוי, דהא איסור פינוי מתים הוא רק מדרבנן כמ"ש בב"י סי' שס"ד, וכ"כ הגר"ד אופנהיימער זצ"ל בתשו' שנדפסה בסוף שו"ת חוות יאיר, וכ"כ בברכ"י (סי' שס"ג סק"ב), ובשו"ת ישועות מלכו (סי' ע'). ועיין בפמ"ג סוף הל' תערובות (בכללי סימנים וטביעת עין) דמסיק דלענין איסור דרבנן יש לסמוך אפי' על סימן בינוני, היכא שאי"ז נגד רובא או חזקה, ומצדד עוד דאפשר דסומכין אפי' כשזהו נגד רובא וחזקה, ועיי"ש עוד שמביא שדעת המ"מ דאפי' באיסור דאורייתא סומכין על סימן בינוני היכא דליכא רובא וחזקה. ובנד"ד ליכא רובא או חזקה דהם ישראל, דהא אין לנו חזקה מעיקרא דהם מתי ישראל, וגם רובא דישאל ליכא, דאף דרוב הקבורים בא"י הם ישראל (וכמו שהוכיח הגר"י אברמסקי זצ"ל בספרו עמ"ס זבחים בחלק השו"ת סי' ז'), מ"מ כאן שהספק הוא מי הם הקבורים באותם מערות כבנד"ד שצורתם שהכניסה אליהם מתוך פיר צר, בזה אדרבה יש לנו רוב שמוכיח דהרגילות הוא שעכו"ם קברו במערות מסוג זה וכמשנ"ת לעיל.

ודע דאפי' אם נימא דלא כדברינו, אלא שגם בכל ההוכחות הנ"ל עדיין אי"ז מספיק להחזיק בודאות שהם מתי עכו"ם, אמנם הא מיהת שעכ"פ מהוכחות הנ"ל נעשה אצלינו דררא וידים מוכיחות לומר שהם מתי עכו"ם, וא"כ מותר לפנות, דלענין פינוי לא בעינן שיהא בודאי עכו"ם אלא אפי' בדררא שהם עכו"ם ג"כ סגי לפנות, וכמ"ש הגר"ד אופנהיימער זצ"ל (שם) וז"ל "וזה ברור בש"ס דאם הוא ספק עכו"ם אין להם שכונת קברות כלל ואין להם תפוסה ופשיטא דמותר לפנות", (ואיהו מיירי באופן שאנו מסתפקים עליו שהוא עכו"ם מחמת שיש קצת שינוי בצורה שקברוהו, וה"ה גם בנד"ד שאנו מסתפקים שהם מתי עכו"ם מחמת ההוכחות הנ"ל), ובפתחי תשובה סי' שס"ד סק"ז הביא דברי הגרד"א בלא שום חולק.

[ובעלמא כשאנו מוצאים מערות קבורה בארץ ישראל ואין יודעים מי קבור בה, אסור לפנות, דמדויק מלשון הגרד"א שם דלא התיר לפנות אלא כאשר יש ידים מוכיחות שהם עכו"ם אבל לא התיר בסתם ספק שאין יודעים מי קבור כאן, (שכתב שם בתוך הדברים "דכיון שמצינו ידים מוכיחות ורגלים לדבר דיש לומר שהוא עכו"ם אמרינן מספיקא לא מחזקינן בשכונת קברות"), ובפרט שהרי בארץ ישראל רובא דרובא מהקבורים בה הם ישראל וכמ"ש הגר"י אברמסקי זצ"ל (שם). אבל בנד"ד אי"ז סתם ספק רק יש לנו הוכחות שהם עכו"ם וכנ"ל, אף

שו"ת תשובות והנהגות חלק ו'

אם נימא דא"י² מספיק להוכיח בודאי שהם עכו"ם, אבל עכ"פ בודאי נעשה דררא וצד מבוסס מאוד לומר שהם עכו"ם, ובכזה"ג שיש ידיים מוכיחות מותר לפנות¹.

והאוסרים ערערו על דברינו וטענו דהחזו"א (יו"ד סי' ר"ט ס"ק ז') חולק על הגרד"א וס"ל דבא"י שרובם ישראל קשה להקל להחזיק שהם עכו"ם על סמך ריעותא ורק בחזו"ל יש להקל, ולכן חייבים בנד"ד לעשות כיפין. אמנם לפמשנ"ת לעיל דנתברר דהרגילות הוא דעכו"ם קבורים במערות שמסוג המערות שבנד"ד, א"כ כשזהו דררא על המערות שמסוג זה שהם עכו"ם, גם החזו"א מודה דמותר לפנותם אפי' בארץ ישראל, שאין זה דררא נגד הרוב (שרוב אינשי בא"י הם יהודים), שאדרבה אית לן רובא דליתא קמן למימר שהקבורים במערות מסוג זה הם עכו"ם וכמשנ"ת לעיל, וזה ברור. (והיינו דאף אם לא נתיר לפנות מטעם דניזיל בתר רובא דליתא קמן והיינו דאזלינן בתר הרגילות ונימא דמערה זו עשויה כפי הרגילות שזהו לקבורת עכו"ם, מ"מ עדיין מותר לפנות מטעם שיש דררא שהוא עכו"ם וזהו דררא שאינו נגד הרוב, ובזה גם החזו"א מתיר לפנות)¹.

ומה שמפרסמים שהבד"ץ דעיה"ק אסרו לפנות, הנה הבד"ץ במכתבם כתבו להדיא "שקראו למשגיחים (שפיקחו בבדיקת המערות (אלול תשע"ב) ואמרו שבמשך עבודתם שם לא נתברר להם אם הם קברי ישראל או קברי עכו"ם ולפי דבריהם פשוט וברור שאסור לחפור במקום זה", הרי שביארו להדיא שטעמם לאסור הוא משום שהמשגיחים לא ידעו לומר להם אם הם ישראל או עכו"ם, אבל אם נתברר לנו שהם קברי עכו"ם בכה"ג לא אסרו הבד"ץ כלל, ובדברינו מבו' דיש די הוכחות לברר שהם עכו"ם (וע"ע בדברינו להלן שבבדיקת המערות נתברר עוד הוכחות חותכות שהם מתי עכו"ם), ואפי' אם זהו רק בגדר רגלים לדבר ג"כ מותר לפנות וכמשנ"ת, וא"כ אין שום צורך להחמיר שלא לפנות וז"פ.

עוד סניפים להתיר הפינוי

ואף שכבר די בדברינו להתיר בפשיטות לפנות העצמות שנמצאו במערות, מ"מ אני מוסיף עוד סניפים בעלמא לחזק ההיתר לפנות המערות וכדרך רבותינו האחרונים בתשובותיהם, ואף שח"ו ללמוד למקום אחר לסמוך על הסניפים אלו בלבד להתיר בנד"ד, עכ"פ חזו לצרפם לסניף בעלמא להתיר בנד"ד. והוא דהנה דעת הרבה אחרונים (מהר"ם בנט ובעין יצחק ובפרי השדה) דאסור לפנות עצמות, אבל אא"ז הנודע ביהודה (יו"ד סי' פ"ט) דעתו דכל האיסור פינוי (שזהו משום דהפינוי קשה למת שמתיראים מיום הדין וכמבו' בב"י סי' שס"ג) הוא דוקא אם בשר

¹ וכבר נעשה אצלינו דררא שהם עכו"ם, אפי' רק משום קביעת הארכיאולוגים שהם מערות מתקופה שקדמה לכניסת היהודים לארץ, דכיון שהארכיאולוגים קבעו כן ע"ס סימנים והוכחות מבוססות, וקבעו כן כשלא היה להם נגיעה של ריווח ממון, אז אף אם לא נימא בודאות שהאמת כדבריהם, אבל עכ"פ זהו צד מבוסס מאד שהאמת כדבריהם והם מתי עכו"ם, וכ"ש שבצירוף שאר ההוכחות שהבאנו לעיל בודאי יש כאן ריעותא גדולה שהם מתי עכו"ם.

² ותמיהני על המערערים, דלו יהי שהאמת כדבריהם שאם מותר לפנות בנד"ד תליא בפלוגתא הגרד"א והחזו"א, מ"מ למה פסקו לכל ציבור רוכשי הדירות שצריכין לבנות הדירות ע"ג כיפין וברור שאסור להקל לפנות, והרי כל מורה הוראה יודע שבכה"ג החזו"א אוסר ויש אחרונים שמתירין, אזי עכ"פ בשעת הדחק גדול מורין לסמוך על האחרונים שמתירין, (ובפרט דהחזו"א גופא לא כתב שעל סמך ריעותא "אסור" לפנות ורק כתב "קשה להקל"), ובשאלה דידן הלא המתיר הוא הגר"ד אופנהיימער שהיה אחד מגדולי הדור לפני כמה מאות שנים, וגם בפת"ש הביא דבריו להלכה, וא"כ כיון שבניית הכיפין נופל על כתפי הרוכשים (שרובם חיים בדוחק ובעוני) וצריך כל רוכש להוסיף סכום גדול כדי לבנות הכיפין, בודאי הוא שעת הדחק גדול ויש להקל כהגרד"א. וכל זה אפי' לו נימא כדבריהם, אבל כבר ביארנו דבלא"ה נראה ברור דגם החזו"א מודה דבנד"ד מותר לפנות, ולכן אפי' אילו לא היה עלות בניית הכיפין נופל על ציבור רוכשי הדירות ואין כאן שעת הדחק כלל, ג"כ מותר לפנות ואין מקום להחמיר לבנות ע"ג כיפין.

המת עדיין לא נתעכל, אבל לאחר עיכול שאין שם אלא עצמות אין הפינוי גורם חרדת הדין למת ומותר לפנותו, וכן בשו"ת כת"ס (יו"ד סי' קפ"ג) מסיק כדעת הנו"ב שלאחר שנתעכל הבשר מותר לפנות העצמות ואין בזה לא משום חרדת הדין ולא ניוול למת עיי"ש. ולשיטתם בנד"ד מותר לפנות המערות שאין שם מתים שלא נתעכל בשום.

[ויש לדון דאף לרוב האחרונים שאוסרים לפנות כשיש רק עצמות בלבד (דס"ל דגם בכה"ג הפינוי גורם חרדת הדין למת), אולי זהו רק בעצמות שיש בהן חשיבות, והיינו עצמות שניכרת בהן צורת עצמות אדם, וכגון שדרה או גולגולת או רוב מנין או רוב בנין (וכדאיתא במתני' בנזיר מט: דהנך חשיבי עצמות שניכר בהן צורת אדם ומטמא באוהל עיי"ש), שאז פינוי העצמות נחשב כטלטול גוף המת וגורם למת חרדת הדין, אבל אם אין אלו עצמות שניכר בהן צורת אדם, אין לעצמות אלו חשיבות ואין פינוים נחשב כטלטול גוף המת, ולכו"ע מותר לפנותן. ולכן בנד"ד באותם מערות שלא ימצאו שדרה או גולגולת וכו' רק איזה חתיכי עצמות, לכו"ע מותר לפנותן. (ודע דכאן אחרי שבדקו כל המערות שבשטח של אגודת בנין שלם שבמתחם הני"ל לא נמצא בשום מערה גולגולת או שדרה או רוב מנין או רוב בנין מלבד בשני מערות שנמצא בהם גולגולת, ובאותם שתי מערות הוברר בוודאות מתוך המערה גופא שזהו עכו"ם, (שאחת מהם היה מערה קטנה שא"א להשכיב בה מת כדרכו, והשני היה מושכב כשראשו בין ברכיו וכמו שנביא להלן)].

ועוד יעויין בשו"ת שרידי אש (יו"ד סי' ק') שמביא משו"ת תפארת צבי סי' נ"ט דס"ל דליכא איסור פינוי לאחר י"ב חודש, כיון דהא דהפינוי גורם חרדת הדין ילפינן משמואל שאמר למה הרגזתני, ושם הוה בתוך י"ב חודש דנשמת המת עולה ויורדת (וכמב' בשבת קנ"ב), אבל לאחר י"ב חודש דנשמת המת עולה ואינה יורדת ממילא ליכא חרדת הדין ומותר לפנותו, (וכן בשו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שנ"ד מביא שיש צד לומר כן), ולשיטתו מותר בנד"ד לפנות המערות.

ודע דמה דלא דנתי כאן להתיר מטעם דבשו"ת הגרעק"א (קמא מ"ה) פסק כמש"כ הגר"ד אפנהימער דמותר לפנות בית הקברות לצורך רבים, (ואפילו לא הביא הגרעק"א שיש איזה חולק ע"ז), ואיזה חכם בדורינו יפה כוחו לחלוק על הגרעק"א, משום דדברינו כאן הוא להתיר לכתחילה לפנות ואפי' אילו בבנית הכיפין לא היה נגרם הפסד ממון לרבים, ולזה ל"ש לצרף מש"כ הגרעק"א שכל יסוד התירו משום שיש היזק לרבים אם לא יפנום.

השלכת עפר המערות שלא נמצא בהם עצמות

והנה הוריתי שהעפר שרוקנו מהמערה וסיננוהו (שכאן סיננו העפר במסננת שחוריה בגודל חצי ס"מ בלבד) ולא נמצא בו שום עצם, יכולים להשליך העפר יחד עם שאר החול והעפר שחפרו (שמסיעים אותו משם להשליכם באיזה מקום שומם). וע"ז פקפקו האוסרים וטענו דאף שלא נמצא בכל עפר המערה שום עצם, מ"מ עדיין יש להחזיק שקברו שם מת ורק שכל עצמות המת כבר נרקבו ונימוחו ונתפוררו לאבק, וטוענים שלא רק עצמות המת אסור לפנות אלא גם אחר שנרקבו העצמות ונימוחו ג"כ אסור לפנות. והביאו ראיה לדבריהם

שו"ת תשובות והנהגות חלק ו'

מדברי החזו"א (יו"ד סי' ר"ח סק"ו) שמסתפק אם יש איסור פינוי גם לאחר שהמת נעשה כולו רקב כיון דאפשר דגם כשיש רק רקב בלבד חייב לקבורו. עכ"ל.⁷

אבל לדעתי נראה דכל עוד שלא מצאנו עצמות אין יסוד להחזיק שיש שם רקב מת, ואף אם נימא כדברי המומחים שזהו מערות קבורה, מ"מ ממה שלא מצאנו שום חתיכת עצם (ואפי' לא בגודל של חצי ס"מ בלבד) מוכיח שכנראה כבר פינו משם המתים, (שבמערות אלו נקברו לפני אלפי שנה ובדורות שלאחריהם פינו המערות להשתמש בהם לשאר צרכים) שרחוק הדבר שיתרקב המת כ"כ עד שלא ישאר ממנו אפי' חתיכת עצם בגודל חצי ס"מ⁸, ויש לשער דכשפינו המערה להשתמש בה פינוהו לגמרי אפי' מרקב שהיה בה.

וביון שאין יסוד להחזיק שנשאר שם רקב, ובצירוף שאף אם נימא שלא כדברינו אלא שנשאר שם רקב, מ"מ כבר ביארנו לעיל דלעיקר דינא די בהוכחות שבידנו להחזיק שהם עכו"ם, לכן יש להקל בפשיטות להתיר לכתחילה להשליך עפר המערות שאין בהם עצמות ולא לחשוש כלל.

ואף שפשוט הטעם שמותר לכתחילה להשליך עפר המערות שאין בו עצמות וכמשנ"ת, מ"מ לרווחא דמילתא נוסף עוד, שיש גם לצרף הא דיש לצדד שאם נשאר רקב אינו חייב בקבורה, [שהחזו"א עצמו נשאר בספק אם יש חיוב קבורה כשאין שם אלא רקב, והרב השואל בשו"ת נו"ב סי' פ"ט (ה"ה מהר"ם פישלס ראב"ד דק"ק פראג) כתב להדיא שאין רקב צריך קבורה עיי"ש הוכחות]. [ואף שאפילו אם אין חיוב קבורה ברקב ומעיקר דינא אין איסור להשליכו, מ"מ אין ראוי לעשות כן שזהו בזיון למת ויש לזהר בכבודו של מת ולהעבירו לקבורה, מ"מ בנד"ד דלעיקר דינא יש להחזיק שנקברו כאן מתי עכו"ם וגם אין יסוד לחשוש שנשאר רקב, שפיר יש גם לצרף הא דיל"ד דמעיקר דינא אין איסור להשליך רקב]⁹. וביותר, שכיון שזהו ספק אם רקב

⁷ והאוסרים הביאו עוד ראיה לדבריהם, דהנה במתני' דאהלות פט"ז מ"ג איתא המוצא ג' מתים מושכבין כדרך הר"י שכונת קברות (בית הקברות) ואסור לפנותן וצריך לבדוק ב' אמה מסביב אם אין שם עוד קבר, וקאמר עלה בתוספתא אחד המוצא ג' מתים ואחד המוצא ג' כוכים ואחד המוצא כוך בקיע ומערה, ובפירוש החסדי דוד על התוספתא מבאר דהא דקאמר התוספתא המוצא ג' כוכין או כוך בקיע ומערה היינו אפילו אם הם ריקנים, משום דחיישין שנקברו המתים ונימוחו. ומב' מהחסידי דוד, שגם אם המת נעשה כולו רקב עדיין הר"י קבר שאסור לפנותו עכ"ל. וכ"ז אינו מוכרח כלל, די"ל דלפירו' החסדי דוד דימה התוספתא דין מוצא כוך בקיע ומערה לדין מוצא ג' מתים להחזיק המקום שזהו ביה"ק רק לענין שצריך לבדוק ב' אמה מסביב אם אין שם מתים, אבל לא מיירי התוספתא לענין פינוי, שבוה חלוק מוצא כוך ובקיע ומערה ריקנים מדין מוצא ג' מתים, והיינו שג' מתים אסור לפנות אבל מערה ריקנית שאין בה אלא רקב מותר לפנות, (וכ"ה להדיא בלשון החסדי דוד שדימוי התוספתא הוא לענין בדיקת ב' אמה וז"ל "ולא עוד אלא אפי' כוך אחד ובקוע וכו' אפי' ריקנים חיישין שמא נמוחו המתים, והר"י עשה שכונת קברות וצריך לבדוק כדן המפורש במשנה).

⁸ וכן מוצאים היום הרבה מערות בגליל שיש בהם כוכים והם רקים לחלוטין, ומשערים שכפי הנראה בתקופת בית שני קברו במערות אלו, ובדורות שלאחריהם חיטטו במערות ורוקנום שסברו שאולי יש שם מטמוניות.

⁹ ומה שכתבו האוסרים דכל ביה"ק ישן הרי שהקבורים שם כבר כל עצמותיהם נהפכו לרקב, ומ"מ כמדו' דמעולם לא שמענו שבטל שם דין ביה"ק ומותר לפנותו, והביאו ראיה לדבריהם ממה שכתב בשו"ת חת"ס יו"ד סי' של"ז (ד"ה לומר) שעצמות האדם נימוחים לאחר כמה מאות שנים עכ"ל. הנה החת"ס אח"כ בתשובתו חזר בו (בד"ה אמנם כד מעיינת שפיר) ומוכיח מעצמות שהחיה יחזקאל דעצמות אדם אינם נימוחים אפי' לאחר קרוב לאלף שנה, וכן היום מוצאים שלדים מתים במערות קבורה שמוחזקים מזמן בית שני (כאלפיים שנה), ולכן בכל הבתי קברות העתיקים שבחו"ל ודאי נשאר בהם עצמות ולכן נוהג בם כל דין ביה"ק ואסור לפנותם. (ואם נימא כדברי האוסרים שכל הביה"ק העתיקים לא נשאר שם אלא רקב בלבד, א"כ הוי מותר לכדון לילך שם (דרקב אינו מטמא באוהל אלא כשנקבר ערום בארון של שיש שזה לא שכיח), ומעולם לא שמענו מי שיתיר כן, ועל כרחק כדברינו שבודאי גם בביה"ק העתיקים נשאר שם עצמות).

¹⁰ וכן מה שחכ"א השיג עלי, ממה שאני כתבתי בתשובות והנהגות ח"ד (סי' רס"ו וסי' רס"ז) שאפי' אם פינו המת לגמרי ממערת קבורתו, מ"מ עדיין רוח המת קשור למקום והמקום קאי בקדושתו, ולכן השיג על דברינו שאפי' אם לא נשאר שם רקב המת מ"מ כיון שלדברינו נשאר רוח המת א"כ אסור לחפור המערות עכ"ל. הנה דבריו אינם נכונים כלל, דאפי' אם אחר שפינו המת

שו"ת תשובות והנהגות חלק ו'

חייב בקבורה וכנ"ל, לכן בנד"ד אפי' אילו היה ברור שנשאר שם רקב עצמות המתים וגם נימא שאי"ז ודאי שהם מתי עכו"ם, מ"מ איכא ס"ס להתיר, ספק האחד שמא אין חיוב קבורה ברקב, וספק השני דשמא הם מתי עכו"ם יב *.

[וע"ע בדברינו להלן שאחר שבדקנו כל המעירות שבשטח של אגודת בנין שלם שבמתחם הנ"ל מצאו עצמות בכמה מערות, ומזה נסתר טענת האוסרים שבודאי עצמות המתים הקבורים כאן נימוחו לגמרי עיי"ש].

אבל באותם המערות שנמצאו עצמות, בזה יש יסוד לחשוש שנשאר כאן מת קבור שלא פונה מכאן ושאר עצמותיו נהפכו לרקב, (וגם אין לצרף כאן הצד דרקב אינו חייב קבורה, דיעויין בחזו"א שם דמחלק דרק אם נשאר רקב לבד אינו חייב קבורה, אבל אם נשאר גולגולת או שדרה, ומפנים אותו יש לפנות יחד עם הרקב), ולכן הוריתי שכל עפר המערה שנמצאו בה עצמות יפנו יחד עם העצמות לקוברם במקום אחר.

לגמרי עדיין רוח המת קשור למקום, מ"מ אין איסור מעיקר הדין לחפור המקום כשלא נשאר שם מגופו של מת דבר החייב קבורה, (ורק שאין ראוי לעשות כן כיון שנשאר שם רוח המת אבל אי"ז איסור גמור מעיקר הדין), ולכן בנד"ד שמעיקר דינא יש להחזיק שזהו קברי עכו"ם, אין לנו לחשוש להחמיר אלא למה שהוא איסור גמור מדינא.

^{יב} ויש להוסיף עוד, שכאן בשפתחו המערות שבשטח בנין שלם שבמתחם הנ"ל, מצאו שכמעט בכל המערות (מלבד אחת) אין כלל ריווח אויר במערה, אלא כולה היתה מלאה לגמרי בעפר דחוס, שזה מוכיח שבמשך השנים נכנס עפר מבחוץ ע"י סחף גשמים וכדו', וא"כ אף אם נשאר רקב מת במערה, מ"מ כיון שאין הרקב ניכר אלא הרי הוא מעורב ובלול בעפר שנכנס מבחוץ, (ומבואר בש"ך יו"ד סי' ק"ט דעירוב קמח בקמח הרי"ז כעירוב לח בלח כיון שהקמח בלול בקמח אחר, וה"נ בנד"ד אם הרקב מעורב ובלול בעפר הרי"ז כעירוב לח בלח), י"ל דבכח"ג שהרקב בלול בעפר כעין עירוב דלח בלח, מתבטל הרקב בעפר ונעשה כמזהו והוי כאילו אין קיים מציאות הרקב ולכן מותר להשליך עפר המערה. (ועיי' כע"ז בשו"ת הגרעק"א (קמא סי' מ"ה) שדן לענין עפר ביה"ק דאסור בהנאה שמעורב בסתם עפר דאמרינן ביטול). ונדברינו כאן הוא לדון שאין חיוב קבורה מצד רקב המת מטעם שבטל בעפר, אבל לא דנתי כאן מצד החיוב לפנות תפוסת הקבר שע"ז ל"ש ביטול, (שתפוסת הקבר זהו שצריך לפנות יחד עם המת כל העפר התייחוח שתחת המת וחופר ג' אצבעות בקרקע בתולה ונוטלם עמו). כיון שבלא"ה מנהג הח"ק בזמנינו שכשמפנים עצמות מת אין נוטלים עמו אלא רקב המת ולא תפוסת הקבר, (ובטעם המנהג עיי' בשו"ת שרידי אש סי' ק').

^{*} אמר המבליב"ד לתועלת הלומדים העתקתי כאן ממאמר שפירסם אחד מתלמידי הגהמ"ח לסתור החוששין לרקב עצמות וז"ל:

ובנוף מה שתירצו אותם העוררין את מה שלא נמצאו עצמות מתים במתחם, ואמרו שהכל נרקב, הנה כל דבריהם לחוש לרקב הוא עפ"ד שו"ת חת"ס דסתם עצמות נרקבים לאחר זמן מלבד עצם קמח הנקרא לוז או נסכו', אולם המעיין בשו"ת חת"ס (י"ד סי' של"ז) יראה שהחת"ס חזר בו מזה וכמוש"כ החת"ס שם בר"ה אמנם, וז"ל "אמנם כד מעיינת שפיר הא ליתא", ומסקנת החת"ס שם דסתם איש ישראל יש להחזיקו שאין עצמותיו נרקבים, כי רק מי שיש בו קנאה עצמותיו נרקבים (וזולת עצם הלזו שאינה נרקבת גם בו). אבל מי שאין בו קנאה אין עצמותיו נרקבים כלל, וכתב שם החת"ס דלכן סתם איש ישראל יש להחזיקו בחזקת כשרות שאין בו קנאה ואין עצמותיו נרקבים עיי"ש, וא"כ ודאי אין לנו להמציא שמה שאין מוצאים עצמות זהו משום שמקום זה מלא רקב שזהו נגד חזקה שסתם איש ישראל אין עצמותיו מרקבים וכמ"ש החת"ס.

ועל אחת כמה וכמה דאין לומר שכל עצמות הנקברים הקדמונים האלו נרקבו ולא נשאר מהם כמעט כלום כמה עצמות, דח"ו להעלות על הדעת דכולהו רשיעי הוו, (וא"כ נניח שזהו רקב של קברי עכו"ם, ואז בלא"ה יהא מותר לפנות). (ואף למש"כ בשו"ת מנח"א ח"א סי' ס"ז להשיג על דברי החת"ס וכתב דמה שאמרו דמי שאין בו קנאה אין עצמותיו נרקבים זהו מדריגה גדולה וזה רק במי שיש לו קדושה וחסידות מופלגה וזהו לבני עליה כאלו שהם מועטין שבמועטין. הנה לפי"ז הדרא ראיית החת"ס מבני אפרים שעצמותיהם היו קיימות עד זמן יחזקאל הנביא, וכן מבין שמילא ישמעאל בן נתניה בחללים שהיו עצמותיהם קיימות לאחר חורבן בית שני, וכן גולגולתו של ארוונה היבסי שמצאוה לאחר ה' מאות שנה שמכל זה מוכח שגם לסתם אדם שיש בו מידת הקנאה ג"כ אין עצמותיהם נרקבין לגמרי, שדווקא לומר שכולהו היו חסידים וקדושים מופלגין ומבני עליה המועטין).

ובאמת שאין צורך להאריך בזה בראיות כי מעשים בכל יום שמוציאים בהרבה מערות קבורה עתיקים שלדי מתים וכידוע למתעסקים בעניינים אלו, והרבה מהם מתוארכים לדעת המומחים אף לזמן בית ראשון או קודם לזה.

ולרווחא דמילתא נוסף עוד שאם המקום הוא בית הקברות גדול, ודאי שנקברו שם גם קטנים ותינוקות שאין בהם קנאה ואינם נרקבים וכמ"ש בשו"ת הרב"ז (ח"א אור"ח יו"ד סי' פ"ד) עיי"ש, ומ"מ לא מצאו לכל הפחות את עצמות הקטנים, וגם יש לתמוה לשיטתם להיכן נעלמו עכ"פ עצמות הלזו שאינם נרקבים, והיאך היו כמעט כל המערות ריקניות לגמרי גם לאחר שסינו את כל העפר שבמערות במסנת של חצי ס"מ (וחלק מהמסנות היו אף בגודל של פחות מחצי ס"מ) ולא מצאו אף עצם קטנה.

ומה שהביאו עוד ראיה לדבריהם מהא דאיתא בירו' נויר פ"ז ה"ב שמפרש שם קרא "והיו ימיו מאה ועשרים שנה" שזהו דאחר ק"כ שנה מפטירתו חזר לחיות מלא תרודו רקב עיי"ש, ופירשו דכוונת הירו' דלאחר ק"כ שנה כבר נרקבו לגמרי כל עצמות המת ונעשה מלא תרודו רקב עכ"ל. הנה עיי"ש בפירוש "שיירי קרבן" שמפרש שכוונת הירו' על הבשר ולא על העצמות. ע"כ העתקתי ממאמר הנ"ל.

אם יש כאן איסור בניית הדירות מדין שבית הקברות חייבין לנהוג בו קדושה ואסור בהנאה

ומה שטען אחד מהאוסרים, דכיון דיש בקרקע זו ריבוי מערות קבורה, מוכח שהיתה זו קרקע שהוקצתה לבית הקברות דרבים, ומבו' ברמב"ם פ"ד דאבילות שקרקע דביה"ק נאסר הקרקע בהנאה ואין אוכלין ושותין שם ואין עושים שם מלאכה, ולא נוהגין בהם קלות ראש. ובשלה"ג פ"ו דסנהדרין ביאר שכוונת הרמב"ם שלא רק מקום הקברים בלבד נאסר אלא גם כל קרקע שהוקצה לבית הקברות דרבים נאסר בהנאה, דדין ביה"ק דרבים כדין קדושת ביהכ"נ עיי"ש. ובשו"ת מנחת יצחק (ח"ט סי' קכ"א) כתב דלפי"ד השלה"ג יוצא דאפי' אם פינו משם המת בהיתר מ"מ עדיין נוהג בו קדושת ביה"ק, דבודאי לא גרע מהמקומות שלא נקברו שם מתים דאסור בהנאה, עיי"ש. וא"כ כיון דנתברר לנו דמתחם גולובנצ'ץ בבי"ש שימש לבית הקברות דרבים, הרי אפי' אחר שפינו המתים משם נאסר כל הקרקע בהנאה אפי' במקום שאין שם מערות קבורה, ואסור לבנות שם בנינים, עכ"ל.

אמנם לפמשנ"ת לעיל דיש להחזיק שהם קברי עכו"ם בודאי, א"כ ל"ש כאן דין איסור"נ מביה"ק, ואפי' נימא דלא כדברינו ונימא שזהו רק דיש כאן ריעותא ודררא שהם קברי עכו"ם, מ"מ כיון דאיסור הנאה דביה"ק דישאל שזהו כקדושת ביהכ"נ בודאי אינו אלא מדרבנן, [וכמ"ש להדיא הב"ח ר"ס שס"ח דאיסור"נ מקבר המת כשאנו קרקע עולם זהו איסור"נ דאורייתא, (שכל זה לא שייך בנד"ד, שכאן אין נהנין כלל מעפר שקבור בו המת, שאם נמצא עצמות מפנים העפר יחד עם העצמות לקבורה, ואם לא נמצא משליכין העפר), אבל דין איסור הנאה דקלות ראש בשטח ביה"ק זהו רק מדרבנן]. לכן כשיש ידים מוכיחות ורגלים לדבר שזהו ביה"ק דעכו"ם אמרינן ספק דרבנן לקולא, ומותר ליהנות. (ואף שהב"ח (שם) אסר בהנאה אפי' מספק קבר ולא התיר מטעם ספק דרבנן לקולא, הנה עיין בשו"ת אבנ"ז סי' תע"ה סק"ג שנתקשה בדברי הב"ח ותירץ בג' אופנים, ולפי"מ שביאר בתירוץ האחרון י"ל דכל טעמו של הב"ח להחמיר בספק לא שייך אלא בספק השקול אם יש שם קבר, אבל בנד"ד שקרוב יותר דהם קברי עכו"ם, אף אם נימא שעדיין אי"ז וודאות, מ"מ בכה"ג גם הב"ח מודה דאמרינן כללא ספק דרבנן לקולא ואכמ"ל)²⁷. וכל המחמיר לרבים מחשש איסור קלות ראש בביה"ק שהוא רק מדרבנן אינו אלא מן המתמיהין.

ודע עוד דלענ"ד נראה דאפי' ודאי ביה"ק דישאל, מ"מ אם נשתכח שיש כאן ביה"ק והחזיקוהו כסתם קרקע, ואח"כ חפרו ונתגלה לנו שיש שם ביה"ק, אין בו דין ביה"ק לענין לנהוג בו קדושה ולאסור לאכול ולשתות שם וכדו', שכיון שנשתכח שמו שזהו ביה"ק תו אי"ז בזיון למתים אם לא ינהגו בו קדושה ואיסור הנאה. (וכמו"כ שאם היום

²⁷ הן נכון דהרמב"ם (פ"ח מהל' טומאת מת ה"ה) כתב דקבר הנמצא מותר לפנותו ומקומו אסור בהנאה, וביאר שם הכס"מ דברי הרמב"ם שאסור בהנאה בשני אופנים, ובאופן הראשון ביאר דמייירי שמצאו ג' מתים ומספק"ל דזהו ביה"ק, ומ"מ מקילין לענין פינוי כיון דפינוי המת מדרבנן, אבל מ"מ דיינינן ליה כביה"ק לענין שאין נוהגים בו קלות ראש וכו'. ובאופן השני ב"י הכס"מ דמייירי הרמב"ם בדין איסור"נ דקבר מקבר של בנין. ולתירוץ הראשון של הכס"מ מבואר דאף דמקילין דאין זה ביה"ק לענין דמותר לפנות כיון דאיסור פינוי הוא מדרבנן, מ"מ מחמירין לנהוג בו קדושת ביה"ק, ומשמע דס"ל דדין איסור קלות ראש וכו' דנוהג בביה"ק הוא איסור דאורייתא ולכן מחמירין בו אפילו בספק ביה"ק.

אמנם מלבד דהכס"מ יחידאה הוא ולא מצאתי לו חבר, ובספרו בית יוסף גופא לא הביא תירוץ זה על הרמב"ם אלא מה שתי באופן השני דמייירי בקבר בנין, הנה מלבד כל זה, מסתבר דאף לתירוץ הראשון בכס"מ, אין כוונתו כמ"ש דמקילין לענין פינוי שהוא מדרבנן ומחמירין לענין קדושה דהוא מה"ת, דהא יסוד דין איסור קלות ראש דנוהג בביה"ק הוא משום כבודו של מת וכמבו' בגמ' להדיא בגמ' מגילה כט., והיאך נימא דהחמירו משום כבוד המת לענין איסור קלות ראש יותר מאשר לענין פינוי, והרי הפינוי הוא יותר בזיון למת מאשר קלות ראש בביה"ק, ועל כרחק נראה דכוונת הכס"מ דמייירי דיש צורך לפנות המת אבל א"צ לנהוג שם קלות ראש ולכן לענין פינוי שזהו צורך מותר לפנות, אבל לענין לנהוג שם קלות ראש כיון שאין בזה צורך יש להחמיר.

יחפרו באיזה מקום ויחשפו בקרקע שבעבר הקדום היה שם ביהכ"נ, אי"צ לנהוג שם כדין ביהכ"נ שחרב שאין נוהגין בו קלות ראש וכדו', שזהו דוקא כל עוד ששמו ביהכ"נ, אבל לאחר שנשתכח שיש כאן ביהכ"נ, פקע שמו דביהכ"נ וא"צ לנהוג בו קדושה, וכמדומה שכן נוהגים).

אם יש לאסור לבנות הבנינים מדין דקבר שפינהו אסור לבנות עליו בית העצים

ודע עוד דאין לערער דיש לאסור לבנות בשטח זה בניני מגורים כיון שכתב השו"ע (סי' שס"ד סק"ו) דקבר שפינהו היכא דמותר בהנאה לא יעשנו בית התבן ולא בית העצים ולא בית אוצרות, [וכוונת השו"ע דאפי' דרק קבר של בנין נאסר בהנאה (וי"א שה"ה גם הקרקע שלקחו מן הקבר וחזרו ונתנו עליו), אבל קרקע עולם שקבור בו מת אינו אסור בהנאה, וכן יש אופנים דאפי' קבר של בנין מותר בהנאה, מ"מ אף בכה"ג דמותר בהנאה לא יעשהו עליו בית התבן וכו' שזהו בזיון למת, (עיין בפירו' נחלת יעקב על מס' שמחות פי"ג)]. וא"כ נימא דה"נ בנד"ד אף דל"ש לדון כאן דין איסור דהא אין אנו משתמשים בעפר הקבר, מ"מ עדיין יש לאסור לבנות עליו בניני מגורים כמו שאסור לבנות בית העצים.

אבל דע דכ"ז אינו, דלדברינו דיש להחזיק שבודאי אי"ז קברי ישראל א"כ לא שייך כאן איסור בניית בית עצים ע"ג מקום קבר שפינהו, ואפי' אם נימא דלא כדברינו אלא שזהו ספק קברי ישראל, מ"מ איסור בניית בית העצים ע"ג מקום קבר שפינהו ודאי שהוא רק מדרבנן, ולכן כשזהו ספק אם הוא קבר של ישראל אמרינן סד"ר לקולא ומותר לבנות עליו בית העצים, ומה עוד דבערוך השולחן (שם ס"ק י"ב) כתב דדוקא בית עצים אסור אבל לבנות בית לדור בו אי"ז בזיון ומותר, וא"כ בנד"ד דבונים בניני דירות ל"ש חשש זה כלל.

אם יש לחוש כאן לאיסור גזל דקרקע המת

ורב אחד מהאוסרים הביא לדברי הגאון רבי דוד קארלינער זצ"ל (בשו"ת שאילת דוד בקונטרס החידושים) שמחדש דאם פינו המת שלא כדין אזי מקום הקבר אסור בהנאה עכ"פ מדרבנן, דהא הקרקע שייכת למת שקנה הקרקע בדמים (או בתורת מת מצוה) ובמה יוכל זה לגזול קרקעו של המת, ועפי"ז סיים שם "לכן נראה לי אשר בענין אשר נעשה בעירנו שפינה אחד עצמות מתים במקום דאתחזק ביה"ק דישראל בודאי, ובנה ע"ז בית, בודאי מחויב עפ"י הדין להסיר הבית וכו' כי זה גזל קרקע שקנה בדמים וכו' ואל יהיה זה קל בעיניך, ומה גם בזמננו אשר עפ"י הרוב קונים קרקע לצורך קבורה בכסף מלא דודאי הוי גזל גמור ואין תקנה כ"א כמו שכתבתי", וטען אותו רב דה"נ בנד"ד יש לחוש דהמתים הקבורים כאן נקברו בקרקע שלהם, (שהדרך מאז ומקדם שקונים קרקע עבור המת וכמו שמצינו באע"ה), וא"כ אפי' אחר שפינו המתים אין שום היתר לבנות בנינים על קרקע זו וכמ"ש השאלת דוד שהרי"ז גזל הקרקע שקנה המת בדמים. וכתב עוד דאפי' שבנד"ד אם לא יבנו הבנינים יוזקו הרבים שקנו שם דירה, מ"מ לא הותר איסור גזל כדי שלא יפסיד ממונו.

והנה לפמשנ"ת לעיל דיש להחזיק שהם קברי עכו"ם בודאי א"כ אין לחוש לאיסור גזל, (ועיי"ש בשאלת דוד דלא החליט שזהו איסור גזל מה"ת, ורק שכתב שיש איסור הנאה משום גזל עכ"פ מדרבנן, ואם נימא דאיסורו רק מדרבנן א"כ אפי' שזהו רק ספק עכו"ם יש להקל כדין ספק דרבנן לקולא).

אמנם דע דאפי' אם הוי נקטינן דהם קברי ישראל בודאי, מ"מ לענ"ד נראה לעיקר דאין לחוש לאיסור גזל דקרקע המת, דהנה בשאילת דוד שם בתחילת דבריו כתב להדיא שאם פינהו גוים ונשתקע שם בעליו מן הקבר, והיינו שכבר נמסרה הקרקע לנכרים או בדינא דמלכותא או בגזילה ונתייאשו שוב להוציא מהם הקרקע, מותר להשתמש במקום הקבר ותו ליכא כאן איסור גזל. (ורק אם ידוע עוד שם בעליו, והיינו שזה עתה פונה מהקבר שלא כדין, אזי מקומו אסור בהנאה דהרי"ז גזל המת), (וכן איתא בתוס' בסוכה (ל): דאפי' דליכא יאוש בקרקע מ"מ אם נשתקע שם בעליו אפי' אמרי בעלים דלא מייאש, נעשה כצווח על ספינתו שטבעה בים, ופקע קנינו). וא"כ נראה דה"נ בנד"ד שברבות השנים נשתקע ולא ידעו כלל שיש כאן מערת קבורה, הרי נשתקע שם בעליו שלא ידעו כלל שיש כאן מת שקנה המקום, ולכן פקע קנינו, ושוב יכול כ"א לזכות בה. [וכן חזינן שמעולם לא שמענו שכשמצאו עצמות בזמנינו במקום שמיועד לבניית בנינים או במקום שבנו כבר, פסקו שאסור לבנות או שצריך להרוס הבנין משום גזל קרקע המת (שהרי הקרקע קנוי למת מתהום ארעא עד אור הרקיע), אלא נהגו לעשות אוהל חוצץ או לפנות, ועל כרחך כמ"ש דכיון שנשתקע שמו אין בזה איסור גזל].

ואם כי דבמק"א ב' דיש לצדד דאף שנשתכח ולא נודע שבעומק הקרקע ישנה מערת קבורה, מ"מ אי"ז חשיב כנשתקע שם הבעלים, דאדרבה היה עומד להיוודע שיש כאן מערת קבורה, דמיד כשהיו חופרים היו מוצאים שישנה מערת קבורה, מיהו יותר מסתבר שכיון שנשתכח שיש כאן מערת קבורה הרי"ז נשתקע שם הבעלים ופקע קנינו. ועכ"פ בנד"ד אפי' אם נימא דלא כדברינו אלא שעדיין יש לחשוש שמא זהו מתי ישראל (ונימא דאפי' במקום ספק יש לחוש לאיסור גזל), מ"מ כיון שזהו רק חשש, נוכל להקל לסמוך לכתחילה על הסברא דהרי"ז נשתקע שם הבעלים ואין כאן איסור גזל.

אם פתרון האוסרים שדורשים לבנות כיפין מועיל לצאת מכל החששות שהם בעצמם העלו

ודע דמה שאוסרי החפירות שדורשים לבנות כיפין, מפרסמים מספר סוד ישרים (לבעל הבן איש חי) ח"ד סי' ד' שכתב דאין לעבור במקום שנקברו שם נכרים, שלא יפגעו בו רוחות הרעות של נפשות הגוים הקבורים ויתאחזו בו, ולכן אף אם נימא דבנד"ד שזהו קברי נכרים שמותר לחופרם, מ"מ אם יחפרום עדיין זהו סכנה לדור שם וכו', ואין עיצה לזה אלא בבניית הבנינים ע"ג כיפין. הנה דע דאם האמת כדבריהם, א"כ לא הועילו כלום בבניית הכיפין, דפשוט דאם כדבריהם דיש רוחות רעות ששורות בביה"ק של נכרים ומזיק, לענין זה אין שום חילוק אם הבנין הוא ע"ג כיפין או ע"ג הקרקע, אלא כל עוד שהבנין ברשות ביה"ק ואינו ברשות אחרת יזיקו הרוחות רעות וז"פ. ואדרבה לענין זה עדיף לפנות המתים שאז אין שום סמך שעדיין נשאר רוחות רעות בביה"ק, (שבתשו' הבא"ח מיירי שעובר בביה"ק דנכרים שלא פינו משם המתים, וכתב שאפי' שנעשה כל גופו עפר גמור ולא נשאר ממנו מאומה, מ"מ עדיין נפש הרעה של הנכרי תשרה על קברו ויזיק לעובר שם, אבל באופן שפינו משם אפי' רקב המת וכבנד"ד, בכה"ג לא כתב הבא"ח דנשאר נפשו הרעה על מקום הקבר), אבל אם לא יפנו ויבנו ע"ג כיפין בודאי דלא יועיל כלום לענין הרוחות רעות ששורות בביה"ק דנכרים.

וכן מה שעוררו האוסרים שזהו קרקע ביה"ק האסור בהנאה, (עיין בדברינו לעיל), תמהני דא"כ היאך הותר להם לבנות ע"ג כיפין, והרי פשוט וברור דעל ביה"ק דישאל אסור לבנות ע"ג כיפין, דזהו גופא קלות ראש והנאה מקרקע ביה"ק שמשתמש בו להעמיד עליו הכלונסאות שתומכים הכיפין שעליהם הבנין וז"פ.

וכן מה שטענו שהקרקע קנויה למת וכשחופר המערות הרי"ז גזל המת, (עיין בדברינו לעיל), דע דאם האמת כדבריהם א"כ אסור אפי' לבנות ע"י כיפין, כיון ששטח זה נקנה לנקבר שזהו שלו מתהום ארעא עד הרקיע, ובודאי המת מקפיד שלא יבנו על פני קרקע קברו בנין מגורים. [וממש"כ בשו"ע סי' שס"ב ס"ד שמותר לקבור ב' ארונות מתים זה על זה, אם יש ביניהם עפר ו' טפחים, אין מכאן שום ראייה שאין מקום הקבר קנוי למת עד לרקיע, דשפיר יש לומר דמיירי שאי"ז קרקע שקנוהו עבור אחד מהם, ולכן מותר לנו לקבור שם ב' מתים בהפסק, אבל קרקע שקנוהו המת, הקרקע שלו לגמרי מתהום ארעא עד לרקיע ואסור לקבור בה שום מת אחר אפי' בהפסק. מיהו יש מקומות בחו"ל שכשנתמלא הביה"ק שפכו עליו הרבה עפר, וקברו מתים באותו עפר, ולא חששו שכיון שקבורים כאן מתים שקנו קברם הרי מקום הקבר קנוי למת עד לרקיע וא"א לקבור עליו עוד מתים, וצ"ל דס"ל שאף שהקרקע קנוי למת עד לרקיע, מ"מ אין המת מקפיד שלא ישפכו עפר עליו ויקברו בו, שאי"ז פגיעה בכבודו שקבור מעליו מת אחר, ואמרינן דבכה"ג שמשתמש בקרקעו של מת לדבר דאין המת מקפיד על כך אין ע"ז איסור גזל. אבל לבנות כבישים או בניני מגורים בודאי זהו פגיעה בכבוד המת והמת מקפיד על כך, ולכן אם נימא כטענת האוסרים דבנד"ד יש כאן איסור גזל כשמשתמשים בקרקע קברו של מת, פשוט שג"כ אסור לבנות על קרקע הקבר בנינים ע"ג כיפין, שגם ע"ג קרקע הקבר קנוי למת].

ודע עוד דעיקר דברי האוסרים שיש לחשוש שזהו מערות קבורה דישראל ולכן אסור לפנות המערות וצריך לעשות אוהל חוצץ על כל השטח ולבנות ע"ג הבנינים, הנה דע דאפי' אם האמת דזהו מערות קבורה דישראל, מ"מ עדיין אי"ז ברור דעדיף לבנות ע"ג הכיפין מאשר לפנות המערות, דהנה יש חילוקי דעות בפוסקים מה לעשות בכה"ג שהנכרים רוצים לבנות מסילת הברזל ע"ג הקברים, ולא יחפרו בתוך הקברים אלא שמסילת הברזל תעבור ע"ג הקברים. לדעת החזו"א (יו"ד סי' ר"ח) אסור לפנות המתים, אבל בשו"ת תירוש ויצהר כתב דיש לפנות המת, דניח"ל למת שיפנוהו ולא ינהגו בקברו בזיון, ומביא שכ"כ בשו"ת אבני צדק, (וכן בשו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שני"ג מצדד כן, וכן בפת"ש סי' שס"ח סק"ד מביא משו"ת שיבת ציון שמצדד כן). והנה פוסקים מיירי כשמפנין המת לבית הקברות, מיהו יש לצדד דאף אם לא נפנה המת למקום שמוחזק בקדושת ביה"ק, אלא נחפור בור באיזה מקום ולשם נפנה עצמות המת ונכסה הבור, מ"מ ג"כ ניח"ל למת שיפנוהו מאשר שיבנו בנין על קברו, ולפי"ז בנד"ד יש לומר דניח"ל למתים שיפנו עצמותיהם ולא ינהגו בזיון בקברם לבנות עליו ע"י כיפין⁷¹.

ודע עוד דבלא"ה יש פקפוק בצורת עשיית כיפין הנהוג היום, דהנה דעת הנו"כ בשו"ע יו"ד סי' שע"א (דרישה וט"ז וש"ך בנה"כ ובחידושי הגרשוני) דאפי' בית שמת שלם בתוכו ופתוח טפח לחוץ כבר אין בו דין כקבר סתום ואין הטומאה בוקעת ועולה מעל לבית, וא"כ לדידהו סגי כשיש חלל טפח בין הכיפין לקרקע, אבל החזו"א (אהלות סי' י"ז סק"ו) חולק ולדידיה בבית שהמת בתוכו בעינן שיהא פתח ד' טפחים ובלא"ה הרי"ז קבר סתום שטומאתו בוקעת ועולה עד לרקיע, וכ"כ המשנה אחרונה פ"ג דאהלות מ"ו שדעת הרמב"ם והתוס' דבית שמת בתוכו כל שאין בבית פתח בשיעור ד' טפחים, הוי הבית כולו כקבר סתום שמטמא כל סביביו ובוקע ועולה עד לרקיע, ולהנך שיטות בעינן

⁷¹ ועבשיו ראיתי בספר פסקי הגר"ש סאלנט זצ"ל שמביא בהגהה שם מכתב ששלח הרב השואל להגר"ש זצ"ל אודות שהמלכות גזרה לעשות דרך הרבים ע"ג קברות של ישראל, ונסתפק השואל אם מותר לפנות כל הקברים או עדיף לא לפנותם ויעשו עליהם דרך הרבים, ואחר מהצדדים שצידד שם להתיר לפנות זהו משום שאין לך צער ובזיון יותר מהעברת דרך הרבים על הקברים, ועדיף להו למתים שיפנום לבית עלמין משומר (והביא שם עוד צדדים להתיר עיי"ש), והביא שם השואל שבק"ק בעלז הורה הגה"ק לפנות כל העצמות מהקבר לעשות דרך הרבים, וכן השיב לו הגר"ש סאלנט דטפי עדיף לפנות כל הקברים ולקבור העצמות באותו בית עלמין במקום אחר משומר. ואפשר דבאמת זה היה טעמם של הגה"ק מבעלז והגר"ש סאלנט זצ"ל דס"ל דעדיף למתים שיפנום מאשר שתעבור דרך הרבים על קברם.

שיהא חלל ד' טפחים בין הכיפין לקרקע. והנה היום מקילין לעשות כיפין על חלל טפח כיון שקשה מאוד להחמיר לעשות חלל ד' טפחים בין הכיפין לקרקע ואי"ז עיצה לכו"ע וכנ"ל. ועיין בשו"ת מנחת יצחק (ח"ט סי' קכ"ז) שמחדש דאם יעשו אוהל נפרד לחצוץ מעל הקבר, הרי"ז מועיל לכו"ע באוהל על חלל טפח, דאף שהטומאה בוקעת מהקבר לאוהל שע"ג (כיון שאין בקבר פתח ד' טפחים) אבל האוהל מועיל לחצוץ בפני הטומאה, שלא נאמר שיעור ד' טפחים אלא כאשר גג הקבר שהמת בתוכו חוצץ בפני הטומאה, ולא באוהל שעל הקבר, ולדבריו מה שנוהגין היום לעשות כיפין על חלל טפח מגג הקבר אין בזה שום חשש וכו"ע מודו דחוצץ מפני הטומאה. מיהו דבריו חידוש ואי"ז פשוט כל כך.

טענת האוסרים משום שלא יבואו הנכרים בחו"ל לחפור בתי הקברות

והנה דברינו עד כאן הוא לבסס שאין שום איסור מצד הדין בפינוי המערות שיש בהם עצמות וחפירת המערות הריקניות, ועכשיו נדון על מה שיש טוענים שאף אם מצד ההלכה מותר מ"מ למיגדר מילתא יש לאסור לפנות או לחפור המערות, כיון שע"ז הנכרים בחו"ל יבואו לחפור בתי הקברות שבארצותיהם ויטענו שגם אצלינו אנו חופרים קברים, ולכן אסור לפנות המערות רק חייבין לבנות הבנינים ע"ג כיפין. והביאו שבעי"ז כתב בשו"ת חת"ס ח"ו סי' ל"ז. [ופרסמו שאני סותר עצמי ממה שכתבתי בתשובות והנהגות בח"ד (סי' רס"ז בסופו) דאף אם מדינא אין הציבור חייבין להוציא הוצאות כדי למנוע מלסלול כביש ע"ג ביה"ק כשאין חשש שיפגעו בעצמות, מ"מ בזמנינו שהנכרים בחו"ל רואים בבתי הקברות כבזבז של שטחי קרקע, ואם נפתח להם פתח כמחט עלול להתפתח לפתחו של אולם צריכים אנו ללחום בכל כוחינו שלא יהא שום סדק להתיר, ולכן חייבין למחות ולהוציא הוצאות למנוע סלילת כביש ע"ג ביה"ק. וטענו שלפמש"כ שם א"כ ה"נ בנד"ד אף אם מדינא מותר, מ"מ כדי למנוע שלא יהא שום סדק לנכרים לתלות להתיר, צריך למנוע הפינוי וחייבין לבנות ע"ג כיפין].

ובל אלו הם דברי הבל, דכל בר דעת מבין שבודאי הנכרים לא ילמדו היתר לפנות בתי קברות מנד"ד, שבנד"ד אי"ז מקום שהוחזק כבית הקברות, ואין שם קברים עליהם, וכשפותחים המערות אין רואים כלל עצמות, ואינו אלא דשמא אחר סינון העפר המערה ימצאו איזה עצמות, ולכן בודאי הנכרים בחו"ל לא ילמדו מזה היתר להרוס בתי הקברות שבארצותיהם שזהו מקומות שהחזקנוהו כל הזמן לבית הקברות וכך הוא שמו, ובפתיחת הקברים רואים מיד שלדים או עצמות, ובודאי הנכרים יבינו שמה שהתרנו לחפור המערות בנד"ד זהו משום שלא החזיקו כלל שטח זה לבית הקברות ולא ניכר כלל שקבורים שם מתים, ולא ילמדו מכאן שאנו מקילין להרוס בית הקברות שמחזיקין אותו לביה"ק וניכר שקבור שם מתים. ולכן בעובדא שדנתי בספרי בח"ד דזהו דהנכרים רצו לסלול כביש על מקום שהוחזק לביה"ק, שפיר כתבתי דצריך למחות ולהוציא הוצאות למנוע מהם, דאם לא נמנע זאת מהם, יבואו הנכרים להרוס גם שאר בתי קברות, אבל בנד"ד שלא ילמדו הנכרים מכאן להרוס ביה"ק, מותר לפנות ולחפור וא"צ לחשוש כלל. (ובכלל הדגשתי בתשובתי שם דיש לדון כל מקרה לגופו, ואין להקיש ממקרה למקרה).

ואפי' אם נימא דעכ"פ יש כאן חשש רחוק שהנכרים בחו"ל ילמדו מנד"ד לחפור ביה"ק שבארצותיהם, מ"מ לא שמענו בעלמא שלמנוע חשש רחוק דתקלה חייב היחיד להוציא מכיסו סכום גדול, ולכן בנד"ד א"א לחייב שכ"א מהרוכשים צריך להוציא סכום גדול עבור בניית הכיפין, כדי למנוע חשש רחוק שילמדו מכאן הנכרים לפנות ביה"ק שבחו"ל.

ועוד, שידעני בבירור שישנם כמה מקומות בארצנו הקדושה שהאוסרים בעצמם הסכימו לפנות על סמך ההוכחות שיש בידם שהם קברי נכרים, (כבמערב ראש"צ ובמתחם הולילנד), ולא חששו שילמדו מזה לפנות במקום אחר, ולמה דוקא כאן שיש ג"כ הוכחות שהם קברי נכרים חוששין שילמדו מכאן לפנות במקום אחר.

ותמהני טובא על גאון אחד שליט"א שאמר שכדי שלא יבואו הנכרים בחו"ל להרוס בתי קברות אסור לפנות ולחפור המערות וחייבין לבנות ע"ג כיפין, ודבריו נסתרים מיניה וביה, דאם האמת דאומות העולם ילמדו מכאן להרוס בתי קברות שבארצותיהם ח"ו, א"כ פשוט שלא הועילו כלום בתקנתו שדורש לבנות ע"ג כיפין, שבודאי אומות העולם אינם יודעים להבחין לחלק אם נעשה ע"ג כיפין או לא, ואם יראו שאנו מנצלים שטח ביה"ק לבנות עליו בנינים לצרכינו, יאמרו שגם הם רוצים לנצל שטח בתי הקברות שבארצותיהם לבנות בנינים לצרכם, ויחפרו ויהרסו בתי הקברות שבארצותיהם.

ויפה אמר גדול אחד שאין שום טעם להפגין ולמחות נגד פינוי קברים מטעם שאע"פ שמצד הלכה מותר מ"מ אסור לעשות כן שע"ז יבואו הנכרים בחו"ל לפנות ביה"ק, שאדרבה אם מצד זה עדיף שלא להפגין ולמחות שאילו לא יעשו שום הפגנות ומחאות לא היה נודע זה להנכרים בחו"ל שמפנים כאן מערות קבורה שמצאו בחפירות, ורק ע"י הרעש שמקימים בהפגנות ומחאות מתפרסם הדבר ונודע זאת לנכרים בחו"ל.

טענת האוסרים משום חילול השם וכן שע"ז לא נוכל למנוע חטויי שכבי במקומות אחרים כאן בארץ הקודש

והנה רב אחד טען דאף אם מותר לפנות או לחפור מצד הדין, מ"מ זהו חילול השם נורא, שיאמרו החפשים שאנו מוחים עליהם כשהם חופרים קברים, וכשנוגע להפסד ממון שלנו אנו מקילין, וחייבין להפסיד כל ממוןנו שלא לחלל שמו ית'. ועוד טענו שאם נתיר לחפור בנד"ד אז יביא הדבר שאם ימצאו כאן בא"י בשאר מקומות מערות קבורה מזמן קדום יחפרו המערות, ולא יועיל כשנמחה בידם, שיטענו שלעצמינו אנו מתירין ורק להם אנו מוחים בהפגנות.

ואין לטענותיהם שום בסיס, דמעולם לא מחינו ודרשנו מהחפשים שיחמירו יותר מהדין, וכל מחאתנו עליהם זהו דוקא כשהורסים וחופרים קודם שנבדוק ונברר אם מותר ע"פ דין לעשות כן, וע"ז אנו מוחים למונעם, אבל בנד"ד שקודם בדקנו וביררנו שמותר עפ"י דין לפנות ולחפור אנו מתירין לעצמינו לנהוג כדין, שכמו כן גם אם החפשים ימצאו מערות שיש עליהם הוכחות שהם עכו"ם (וגם יהא זה באופן שאין חשש שהנכרים בחו"ל ילמדו מכך לפנות ביה"ק דישראל שבארצותיהם), נתיר להם לפנות ולחפור ולא נמחה בידם ובודאי החפשים יבינו שאין אנו מחמירים עליהם יותר משאנו דורשים עצמינו, שלא התרנו גם לעצמינו סתם להרוס ולחפור אלא לאחר הוכחות שהם קברי עכו"ם, ואין כאן חשש שיצא מזה חילול ה' ח"ו. (מלבד אותם החפשים שאע"פ שידענים ומבינים שהצדק עמנו מ"מ מלעיזים עלינו, ולהם לא יועיל כלום, שבלא"ה ימצאו תמיד טענות כדי להלעז עלינו).

וכבר ביארתי לעיל דאפי' אם נימא שעדיין יש כאן חשש רחוק שאם נפנה כאן שוב לא נוכל למנוע חטויי שכבי במקומות אחרים כאן, מ"מ אין לנו רשות להחמיר כדי למנוע חשש רחוק דחטויי שכבי במקום אחר, כשע"ז פוגעין בחיותן של למעלה משמונה מאות משפחות ולגרום לרבים מהם שיצטרכו לחזור על הפתחים.

ומה עוד שבפיקוח נציג אתר"ק מפנים קברי ישראל בודאי ממתחם נשר שברמלה, ואין חוששים כלל שע"ז שפינוי הקברים נעשה בפיקוחם, שוב לא יוכלו הם עצמם למנוע שלא יפנו כשימצאו מערות קבורה במקומות

אחרים. (וכבר בא לביתי אחד מראשי הארכיאולוגים ושאלני למה בכל מקום שמוצאים מערות קבורה אנו אוסרים לפנות ודורשים לבנות אוהל חוצץ, ובמתחם נשר אנו מפנים שלדים של ודאי יהודים, ולצערי הרב לא היה בידי מה להשיבו).

מציאת מת שראשו בין ברכיו, וגם הבירור שרוב המערות הם מערות קטנות, שנתגלה בבדיקת המערות שבשטח של אגודת בנין שלם שבמתחם גולובנציץ

ועכשיו נבאר כיצד בדקנו השטחים ומה נתגלה בבדיקת המערות. הנה כשנשאלתי מה לעשות בשטח של אגודת "בנין שלם" שבמתחם גולובנציץ, מתחילה הוריתי שיבדקו עשר מערות מתוך כל השטח (ולא יהיו אלו העשר סמוכות זל"ז אלא כל אחת מהם תהיה מרוחקת מהאחר באופן שאלו העשר יהיו מפוזרין בכל השטח), ובדקו עשר מערות כנ"ל, והיינו שרוקנו כל עפר המערה עד שהגיעו לסלע (ע"י כלי עבודה ידניים), וסיננו במסננת שחוריה בגודל חצי ס"מ, ולא נמצא שום עצם, (ולא עבדו בדחפור אלא במקומות שנחשפו ונבדקו שאין שם פירים).

וביוון שנתברר לנו שבאותם עשר מערות שמפוזרים בכל השטח אין קבורים בתוכם מתים (וכמו שבי' לעיל דכשלא מצאנו שום עצם (ואפי' לא בגודל חצי ס"מ), אין שום יסוד להחזיק שקבור כאן מת שעצמותיו נתפוררו ונימוחו ונעשו לאבק, אלא יש לתלות דאו שמעולם לא נקבר כאן או שנקבר ופונה כבר), מעיקר הדין די בזה להוכיח על כל שאר המערות שאין מתים קבורים בתוכם ומותר לדחפור כל השטח בדחפור. אבל מ"מ הוריתי להחמיר שלא יחפרו המערות אלא ימשיכו לבדוק כל מערה ומערה שמא ימצאו בה עצמות ויפנום ואז יחפרו המערות, וכן עשו.

ובמשך הזמן נתגלו עוד ד' מערות שהיה בהם עצמות וכמפורט להלן, שהראשונה מתוך הארבעה היתה מערה גדולה ולא מצאו בה רק עצם בודד (ומצאו שם גם כדי חרס). ובשניה מתוך הארבעה היתה מערה קטנה (אורך 130 ס"מ על רוחב 120 ס"מ) ומצאו בה שברים של עצם בודד. ובשלישית היתה זו מערה קטנה (אורך 130 ס"מ על רוחב 120 ס"מ) והיתה מערה חתומה באבן, ושם נמצא חלק מגולגולת ועוד הרבה עצמות, וכשבא המומחה ("אנתרופולוג") אמר שניכר שהם עצמות של אדם מבוגר, וא"כ הרי במערה קטנה כזו לא יכלו להשכיב אדם מבוגר שגדול בקומה באופן שמושכב כדרכו, ועל כרחך מוכח שאי"ז מת ישראל שקוברים באופן מושכב כדרכו. ובמערה הרביעית נמצא עצמות וגם נמצא שלד מת שראשו בין ברכיו, שזה מוכיח בבירור שזה עכו"ם וכמבו' בגמ' נזיר ס"ה, (וגם מצאו שם כדי חרס). והנה כשגילו שלד המת היו נוכחים שם כמה מומחים וכולם הסכימו שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו, וכשנחשף עוד חלקים מהשלד, הוכח בבירור גמור שא"א להסתפק כלל שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו. [ודע דאנשי האוסרים באו בחושך ליל של אותו היום שמצאו שלד המת ועשו צילום חלקי של השלד, וטעו לחשוב שעפ"י התמונה שבידם מוכח שזהו מת שמושכב כדרכו, אבל תחת ידי התמונה שזהו צילום מושלם של כל חלקי גוף המת שעדיין נשאר קיים ולא נרקב, ותמונה זו מוכיח בבירור כמאה עדים וא"א למעות כלל שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו. (וכשבאו לביתי עם התמונה שבידם להוכיח שזהו מת שמושכב כדרכו, הראו להם התמונה המושלמת של השלד שתחת ידי שמוכיח בבירור שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו, ונאלמו דום)]¹⁰.

¹⁰ ועכשיו שמעתי שאנשי האוסרים טוענים שמה שאמרו חז"ל ראשו בין ברכיו כוונתם כפשוטו שהראש "בתוך" הברכיים, ולדבריהם נתגלה ביה"ק עתיק של נכרים ומצאו שם המתים שראשם "בתוך" הברכיים ממש, ולכן בנ"ד שנתברר שהמת הושכב באופן

ואחר שמצאו המת שהושכב כשראשו בין ברכיו הרי"ז הוכחה שכל הקבורים באותה שדה הם נכרים ומותר לפנותם וכמ"ש החזו"א (יו"ד סי' ר"ט סק"ז), הרי שמלבד שאר ההוכחות שהבאינו לעיל דהם קברי עכו"ם נתוסף לנו גם הוכחה ברורה זו שמצאו מת שראשו בין ברכיו.

שרגליו מקופלות לגמרי לכיוון גופו והברכים הגיעו סמוך לראשו, אי"ז נקרא ראשו בין ברכיו שהרי לא היה הראש בתוך הברכים עכ"ד.

אבל פשוט שדבריהם הבל, דאף אם נימא כטענתם דכוונת חז"ל ראשו בין ברכיו היינו שהראש בתוך הברכים וכן נהגו הנכרים בזמנם, מיהו הא ודאי פשוט שישראל לא היו מנוולים המת לקבורו כשרגליו מכופפות לגמרי לכיוון ראשו, ומעולם לא שמענו שיש איזה מקום בעולם שנוהגים שם לקבור ישראל ברגלים כפופות לגמרי, וא"כ מנ"ל לבדות שבעבר היו קוברים ישראל ברגלים כפופות, ובודאי שאפי' אם נימא כטענת האוסרים שמנהג הנכרים לקבור כשהראש בתוך הברכים מ"מ ברור ופשוט שגם מת שרגליו מכופפות לגמרי עד לראשו אי"ז אלא מת נכרי שלא דקדקו היטב לקבורו כמנהגם לכופף הראש בתוך הברכים. וכן איתא להדיא בירושלמי (פ"ט דנזיר ה"ג) שישראל קוברים כשרגליו מופשטות. וכבר נהגו כן כאן עשרות בשנים, שכשמוצאים מערות קבורה שיש בתוכה שלד מת שברכיו כפופות ומגיע סמוך לראשו, מחזיקין בודאי שזהו נכרי ומתירים לפנותו.

ומלבד כל זה דע שקיבלתי מכתב מחכ"א שמוכיח בראיות חותכות שכונת חז"ל ראשו בין ברכיו היינו שהראש "סמוך" לברכיו, ודבריו נכונים וברורים, ואעתיק כאן המכתב וז"ל: במשנה בנזיר (ס"ד ע"ב) איתא: "המוצא מת בתחילה מושכב כדרכו - נוטלו ואת תפוסתו". ובגמרא (שם ס"ה ע"א) התבאר: "פרט לשראשו מונח בין ירכותיו". (והרמב"ם בהלכות טומאת מת פ"ט ה"א) כתב: "ראשו בין ברכיו", אבל שם בה"ג כתב: "ראשו בין ירכותיו", וכן הוא גם בכתבי היד של הרמב"ם, וכיו"ב בריטב"א בב"ב ק"א ע"ב: "כדרכו - פרט לראשו בין ברכיו, דההוא גוי הוא", והיא היא).

ופשוט שאין הכוונה בין ירכותיו ממש, ואף לא בין ברכיו (שהן קרובות אל הראש יותר מן הירכים), שהוא דבר שאינו מצוי כלל שיוכל אדם לכופף כל כך את גבו, מבלי לשבור את עמוד השדרה, וכפי שמעיד החוש, ורק בני אדם גמישים מאוד יכולים לעשות כך.

וכך מוצאים אנו בלשון חז"ל בילקוט שמעוני איוב (רמז תתקטז): "למה הולד דומה במעי אמו מקופל ומונח כפנקס, ושתי ידי על שני צדעיו, ושני אציליו על שתי ארכובותיו, ושני עקביו על שתי עגבותיו, וראשו מונח לו בין ברכיו, פיו סתום, וטבורו פתוח". וכיום יכול כל אחד לדעת ללא קושי כיצד בדיוק מונח העובר, ומוכן אם כן שהביטוי "ראשו בין ברכיו" שנזכר כאן, אינו כפשוטו ממש.

וכיו"ב מוצאים אנו בלשון חז"ל שנקטו הלשון, "ראשו בין ברכיו" על אדם חי, וכגון הא דאיתא בברכות (ל"ד ע"ב) "אמר לו: חנינא בני, בקש עליו רחמים ויחיה. הניח ראשו בין ברכיו ובקש עליו רחמים - ויחיה". וכיו"ב בעבודה זרה (י"ז ע"א) נאמר על ר"א בן דורדאי: "הניח ראשו בין ברכיו וגעה בבכיה עד שיצתה נשמתו". ואף בדברים הנוגעים להלכה מצוינו ביטוי זה לעניין שינת ארעי, וכפי שנאמר בסוכה (כ"ו ע"א): "במניח ראשו בין ברכיו עסקינן". וכפי שפסקו הרמב"ם (תפילין ומוזוזה וס"ת פ"ד ה"ט"ו) ושו"ע (או"ח מ"ד א): "וכיצד הוא עושה מניח ראשו בין ברכיו והוא יושב וישן". והרי פשוט שאדם חי אינו יכול להכניס ראשו "בתוך" ברכיו ממש (מבלי שישבור את עמוד השדרה), ועל כרחך שכונת חז"ל "ראשו בין ברכיו" היינו שהראש סמוך לברכים.

בנדון דידן בירושלמי נזיר שם לא נזכר הביטוי: ראשו בין ירכותיו או: "ראשו בין ברכיו", אבל נאמר שם במפורש: "אי זהו מושכב כדרכו, רגליו מופשטות וידיו על לבו". ואין לנו לבדות מלבנו מחלוקת בין הבבלי לירושלמי, ואם כן פשוט שמת שמונח בצורה מכווצת (דהיינו עכ"פ כשרגליו מכופפות הרבה) הוא בודאי מת שאינו מונח במצב של "רגליו מופשטות", וזו עצמה ההגדרה שבבבלי: "ראשו בין ירכותיו".

ובתוספתא אהלות פט"ז: "מצא ראשו של זה בצד מרגלותיו אין לו תפיסה ואין לו שכונת קברות. ראשו של זה בצד מרגלותיו של זה וראשו של זה בצד מרגלותיו של זה יש להן תפיסה ואין להן שכונת קברות". וכתב בחסדי דוד שם: "והא דקתני הכא מצא ראשו של זה בצד מרגלותיו, פי' מרגלותיו של עצמו, כל' דחד מן הג' שמצא היה ראשו בין ברכיו".

ובירושלמי נזיר שם הוזכר מת שמקופל (ומרוצץ) והוא נקרא שם: "קמצוץ", ונאמר שם: "אם מצאו קמצוץ אני אומר גל נפל עליו והרגו. והתני מצא שנים ראשיהם בצד מרגלותיהם נוטלין ואת תפוסתן, סברין מימר קמצוץ מהו ראשיהם בצד מרגלותיהם. ובקרבן העדה שם ביאר את הקושיא וכתב: "ראשיהם בצד מרגלותיהם. כלומר ראשו בין ברכיו, וסברוהו למימר קמצוץ היינו ראשו בין מרגלותיו, וקשיין אהדי".

ואם כן גם לדברי החסדי דוד, וגם לדברי הקרבן העדה, הביטוי "ראשו בצד מרגלותיו (של עצמו)" שווה לביטוי: "ראשו בין ירכותיו". וא"כ כמו שראשו "בצד" מרגלותיו פשוט שהכוונה שהראש סמוך למרגלותיו ואין הכוונה שהראש "בתוך" מרגלותיו, ה"ג ראשו בין ברכיו היינו שהראש "סמוך" לברכיו ולא שהראש "בתוך" ברכיו. עכ"ל המכתב.

ומשם ואילך עד סיום בדיקת כל המערות בשטח הנ"ל נמצאו עוד שתי מערות קטנות שגודלם 130 ס"מ על רוחב 120 ס"מ, שבאחת מהן נמצא שברים של עצם בודד ובשניה נמצאו שם כמה עצמות בודדים (וגם כדי חרס)¹⁰.

ודע, שאחר שבדקו כל המערות בשטח זה נתברר שרוב רובם של המערות היו באורך 130 ס"מ על רוחב 120 ס"מ, ובמקרה כזו א"א להכניס בה מת גדול בשנים באופן שמושכב כדרכו, וא"כ אם מערות אלו שימשו לקבורה (וכמו שטענו האוסרים שברור שכל המערות מסוג זה שימשו לקבורה), הרי"ז הוכחה ברורה ששימשו לקבורת עכו"ם שקוברים מת כשראשו בין ברכיו או מיושב וכדאיתא בגמ' נזיר ס"ה. (ומה שטען לי אחד מהאוסרים דיש לחשוש דרוב רובם המערות שימשו לקבורת ילדים שקטנים בקומה ואפשר לקבורם באופן שמושכב כדרכו גם במערות אלו, הנה כל בר דעת מבין שלחשוש כן אי"ז אלא דברי הבל וליצנות).

וכן העיד לי המשגיח הרב נחמני שליט"א שהבחין שבכל המערות שנמצאו בהם עצמות על קרקעית המערה (הן במערות שבשטח של בנין שלם ובין במערות בשטח של גבעת ירושלים), תמיד נמצאו העצמות סמוך לכתלי המערה ולא באמצעיתה, וזה מוכיח שאפי' אם אי"ז עצמות שבאו מבחוץ ע"י סחף אלא זהו עצמותיו של מת שקברוהו כאן במערה, מ"מ לא היה זה מת ישראל שמשכיבים המת אפרקדן לאורך המערה שאז היו נמצאים עצמות גם באמצע המערה, אלא זהו מת נכרי שדחפוהו לצידי המערה והשכיבוהו כשהוא מקופל והיינו כשראשו בין ברכיו, ולכן לא היה מוטל גוף המת במרכז המערה אלא בצידו בלבד.

ודע שאפי' אילו היו מוצאים בכל המערות שדירה או גולגולת וכדו' (ובאופן שא"א להכיר היאך הושכב המת אם כדרכו או לא), והיה ברור לנו שכל המערות הם מערות קבורה וזהו ביה"ק כאן, מ"מ אין זה מעלה ומוריד כלל לענין ההיתר לפנות המערות, שמה שהתירו לפנות אי"ז כלל משום שאי"ז ביה"ק, אלא משום שאף אם זהו ביה"ק מ"מ יש די הוכחות שאין זה קברי ישראל, אבל מ"מ הבאנו כאן בירור המציאות שנתברר שמתוך כל המערות שבשטח זה שזהו למעלה משישים מערות לא נמצאו עצמות אלא בשש מערות (ובשני מערות מתוך השש מערות הנ"ל היו מונחות העצמות בעפר שבחלקו העליון של חלל המערה שזה מוכיח בבירור שאי"ז עצמותיו של מת שנקבר על קרקעית המערה אלא עצמות שבאו מבחוץ). ובאותם המערות שמצאו עצמות פינו העצמות יחד עם כל העפר שבמערה (שמא מעורב בתוכם רקב המת) וקברים במקום אחר (מלבד אותם שני מערות שהוכח בבירור שהעצם שנמצא שם בא ע"י סחף מבחוץ וכנ"ל, שבהם פינו לקבורה רק את העצם ושאר עפר המערה השליכו לחוץ), ובכל המערות שלא נמצאו בהם עצמות הוריתי שאפשר להשליך עפר המערה יחד עם שאר החול שחפרו (שמשליכים אותו באיזה מקום שומם), וכבר בי' לעיל הנימוקים לכך וא"צ לכפול כאן. ויסבר פי דוברי שקר שהעיוז לשקר ברבים בארץ ובחו"ל שלוקחים העצמות וטוחנים אותם במגרסה שיהפכו לאבק ומשתמשים באבק לבניה, וזהו שקר גמור ולא היה ולא נברא, אלא כל העצמות שמצאו במערות הניחום בשקים ("בלות") יחד עם שאר העפר שבמערה והעבירום לקבורה במקום אחר.

¹⁰ ודע דמה שאחד מראשי האוסרים כתב ש"קברי נכרים רגילים למצוא כלים מכלים שונים" וכונתו דאם לא ימצאו שום כלים זהו מקצת הוכחה שאי"ז קברי נכרים, אבל דע דאין מכר אפי' סרך של ראיה, שבאותם המערות שלא נמצאו עצמות, י"ל דכשם שמה שלא מוצאים עצמות זהו משום שבדורות המאוחרים פינו העצמות, כמו כן נמי אין מוצאים כלים משום שבדורות המאוחרים כשפינו העצמות פינו ג"כ הכלים משם, (ומה עוד שבשנים מהמערות הרקניות נמצא פגיון), ובאותם המערות שהיו בהם עצמות, הרי בחלקם (שלוש מתוך שש) היו ג"כ כדי חרס. והארכיאולוגים שהיו שם קבעו שהכדים והפגיונות שנמצאו שם עשויים מחומר שלא היו משתמשים בו אלא בתקופה קדומה מאוד שקדמה מאות בשנים לכניסת היהודים לארץ (וכבר הבאנו לעיל עדותו של הר"ג ר"ז קורן שהשיטה שלפיה קובעים הארכיאולוגים לאיזה תקופה משתייכים הכלים, בניה על סימנים והוכחות מבוססות ואי"ז סתם השערות בעלמא).

ודע דבשטח זה גופא לא נמצאה שום הוכחה אפילו שעב"פ חלק ממוקם זה שימוש לביה"ק, שהרי מתוך כל המערות שבשטח שזהו למעלה משישים מערות לא מצאו עצמות רק בשש מערות, ואותם שש היתה כל אחת מהם מרוחקת מהשאר יותר מכ' אמה, והדין הוא שאין מחזיקין מקום לביה"ק רק כשמוצאים לכה"פ ג' מערות הסמוכין זל"ז שקבורים בהם מתים (שאו הדין הוא שמחזיקין שזהו ביה"ק וצריך לבדוק בתוך כ' אמה סביב המערות, אם אין קבורים שם מתים).

וביותר, דגם באותם מערות שמצאו עצם או איזה שברי עצמות על קרקעית המערה עדיין אין זה מוכח ממערה זו גופא שנקברו כאן מתים, דשפיר יכול להיות שרוחות וגשמים סחפו למערה עפר ממוקם אחר שבו היה מעורב איזה עצמות ואין כלל ראיה שקברו במקום זה. (וכמו שבצפת כשעשו כביש סמוך לבית הקברות מצאו שם כמה עצמות, והיינו שרוחות וגשמים סחפו עפר מהביה"ק לשם יחד עם כמה עצמות). ובפרט שבנד"ד כל המערות שבשטח (מלבד המערה השלישית שחתום פתחה באבן גולל) היו מלאים לגמרי בעפר דחוס ולא היה כלל ריווח אויר במערה, שזה מוכיח שבמשך השנים נכנס עפר מבחוץ ע"י סחף גשמים וכדו', וא"כ שפיר י"ל שלא נקברו כאן מתים, אלא העצמות באו מבחוץ יחד עם העפר שנכנס למערה. וא"כ כל ההוכחה להחזיק שמערות אלו שימשו לקבורה זהו רק ממה שבמקומות אחרים מצאו מערות מסוג זה שקבורים בהם מתים, ולכן כ"ש שאין לחשוש שזהו קברי ישראל וכדביארנו לעיל בהגה (אות ג).

ומה שאוסרי החפירות פירסמו שיש אבן שסותם המערות ומזה מוכח שזהו מערות קבורה שסתמום באבן גולל, הנה לדעתי מערה הסתומה באבן אין שום הוכחה שהאבן זהו אבן גולל דמערות קבורה, שברור דאף אם היתה מערה ששימשה לאוצר יין וכיו"ב ג"כ היו סוגרים פתח המערה באבן לשמירה מבע"ח וכדו'. ומה עוד שעיקר הדבר אינו נכון, שלעת עתה לאחר שכבר סיימו לבדוק כל הפירים שבשטח "בנין שלם" עדיין לא מצאו אלא מערה אחת שחתום פתחה באבן גולל (שזהו המערה השלישית מתוך השש מערות, שהיתה זו מערה קטנה שהיו בה עצמות אדם מבוגר שא"א לומר שהמת הושכב בה כדרכו וע"כ שזה מת עכו"ם), אבל בכל שאר המערות אזי או שהאבן עמדה בצד פתח המערה, או שהיתה אבן שלא סתמה כל חלל הפתח כבמערות קבורה בעלמא שבהם האבן סותם כל חלל הפתח.

ודע, דממה שבכמה מערות יחידות כן נמצאו עצמות, נסתרה טענת האוסרים הנ"ל שאם לא ימצאו עצמות זהו משום שלאחר כ"כ הרבה שנים כבר נרקבו העצמות ונמוחו לאבק, שהרי כאן מצאו במערות שבשטח זה שכן נשאר שם עצמות, ועל כרחק שהמתים שנקברו באותה תקופה שהשתמשו במערות אלו, עדיין לא נתפוררו עצמותיהם לגמרי, וא"כ על כרחק שבאותם מערות שאין שם עצמות היינו שלא נקברו שם או שנקברו ופנונו כבר. [ואפילו המערות שנמצאו שם עצמות ספורות יש לצדד שאי"ז משום שכל שאר העצמות נרקבו ונהפכו לאבק, אלא שפינו השלד מהמערה, אבל לא פינוה לגמרי ונשארו שם איזה עצמות ספורות].

ודע עוד, שכיון שברוב רובא דהמערות לא מצאו כלל עצמות, כשלעצמי אני סבור שמעולם לא היה כאן ביה"ק, שאין זה מסתבר לי שפינו כ"כ הרבה מערות קבורה, ויותר נראה לי שמערות אלו מעולם לא שימשו לקבורה, וכנראה שבאותה תקופה שהשתמשו במערות מסוג זה, לא היו מקצים קרקע מיוחדת לשימוש לקבורת מתים, רק סמוך לשאר המערות שהיה עושה אדם לצרכיו היה עושה גם מערה לקבורת מתו, ולכן סמוך לכל שאר המערות הריקניות (שלדידי מסתבר ששימשו לאוצר וכדו') נמצאה גם מערה שקבור בה מת.

[ואפי' אם רק אין לנו ודאות שזהו מערות קבורה ואינו אלא ספק, ג"כ יש לנו לומר דמספק מעמידין אותו בחזקתו דמעיקרא, והיינו דכיון דמתחילת הבריאה כשנוצרה קרקע זו ודאי לא היה קבור כאן מת, לכן אם יש לנו ספק אם אח"כ נשתנה וקברו מת בקרקע זו, מוקמינן אחזקתו דמעיקרא, ואמרינן דלא נקבר כאן מת וכפי שהיה מעיקרו, (עיין פמ"ג סי' ק"ה (משב"ז סק"ג) שדן אם מעמידים אחזקה דמעיקרא כשנולד ריעותא)]. אבל כיון שהמומחים חולקים עלי ולדעתם מסתבר שמערות אלו שימשו לקבורה כמו שמצאנו בשאר מקומות שמערות מסוג זה שימשו לקבורה, ומה שנמצאו ריקניות זהו משום שהדורות שלאח"כ רצו להשתמש במערות ופינו המתים משם, לא רצינו לצרף זאת אפי' לסניף להתיר".

ולענין השטח השייך ל"גבעת ירושלים" שבמתחם גולובנציץ, הנה כעת עדיין לא גמרו לבדוק כל המערות ולכן לא אכתוב כאן מזה.

ודע דכל דברינו להתיר לכתחילה לפנות ולחפור הוא רק בשטחים שנבדקו על ידינו, אבל באותם שטחים שלא נבדקו עדיין לא התרתי!

מה נמצא בבדיקות שנערכו ע"י שלוחי הבר"ץ באלול תשע"ב

ורצוני להעיר שגם בבדיקה שנערכה ע"י שלוחי הבר"ץ (אלול תשע"ב) בג' מערות, לא נמצאה כלל שום הוכחה שזהו מערות קבורה.

דהנה במערה הראשונה שבדקו מצאו ב' עצמות אחד בגודל 17 ס"מ והשני בגודל 13 ס"מ והיו מונחות אחת מול השנייה ועוד היו שם 2 עצמות אחת בגודל 8 ס"מ והשנייה בגודל 8 ס"מ. ובמערה השנייה, מצאו שתי חתיכי עצמות אחת בגודל 2.5 ס"מ והשנייה בגודל 8 ס"מ אחד, ובמערה השלישית נמצאו 4 שברי עצמות אחת בגודל 3.5 ס"מ והשאר בגודל שתי ס"מ, אבל שלד אדם או גולגולת או רוב מנין או רוב בנין של המת לא נמצאו בכל הג' מערות.

¹⁷ והנני להעתיק כאן המכתב ששלחתי לגאב"ד דעיה"ק שליט"א אחר שמצאו מת שראשו בין ברכיו (קודם שנסתיים בדיקת כל המערות וכו') וז"ל

קבלתי מכתבו ואודיע לו המצב שיבין עמדותי שאין נדנדו ספק שאינם קברי יהודים בבנין שלם. בדקו ע"פ הוראתי לערך חמישים בורות חלקם עם מערות וחלקם בלי מערות, בדקו עד הסלע בדקדוק רב ולא מצאו מאומה. בארבע מערות נמצאו עצמות, בשנים מהם לא היה ברוחב המערה רוחב שאפשר להכניס בהם מת מושכב כדרכו, ובמערה הגדולה מצאו כלי מנחות שמעיד שזה של עכו"ם. ובסוף מצאו אחד ניכר ונראה ראשו בין ברכיו כפי הנהוג בגויים, והרגליים מקופלות בצורה ברורה. התקשרו מיד עם המומחה המפורסם הרב זלמן קורן נ"י ובא ומצא מיד שזה ראשו בין ברכיו, וקראו אותי ובאתי והראו לי ואישרתי הדברים שראיתי בעיני. ומעכשיו מה שטוענים שאחרי כ"כ הרבה שנים אין מקום לבדיקות, שהעצמות לא מתקיימים, נסתר מיניה וביה שמצאנו עצמות של גויים.

ולמעלה מעשרה משגיחים יר"ש ראו ומאשרים המצב הנ"ל.

ומה שטוענים שיקילו בזה בבתי קברות שלנו בחו"ל או שאפילו אחר פינוי נשאר רוח הטומאה לדברינו נמצאו קברים בודדים ואין לזה שם בית קברות.

ולדעתי כל השופט צדק יודה שאין חשש, וכל דברינו אך ורק במקומות שנבדקו ע"י שליחינו, ובראשם הרב אברהם נחמני ששימש שנים הרבה כמשגיח מטעם ביד"צ העדה החרדית.

ולדעתי הדברים פשוטים ואין צורך בזה לדיון, וכת"ר יודיע לבי"ד שהורו בדבר שידעו המצב.

והנה בכל הג' מערות אין שום הוכחה שזהו מערות קבורה, דמלבד מה שהארכיאולוג שהשתתף בבדיקת המערות הסתפק על כל העצמות שנמצאו אם הם עצמות אדם או עצמות בהמה, (וכן סיפרו לי שמצוי בהרבה חפירות שמוצאים חתיכי עצמות קטנים כאלו ומשליכים אותם שתולים שהם עצמות בהמה), הנה מלבד כן כבר ביארנו לעיל שאפי' אם נניח שהם בודאי עצמות אדם, הלא עדיין אינו מוכח שעצם זו נקברה שם מעיקרא, דודאי יתכן שנגרר לשם ע"י סחף של גשמים או רעידת אדמה וכיו"ב, ובפרט שהרי כל הג' המערות שנבדקו היו המערות מלאים בעפר שנתמלא במהלך אלפי השנים ע"י סחף וכיו"ב, וא"כ שפיר יכול להיות שיחד עם כל העפר שנסחף לשם נסחפו עמו גם כמה שברי עצמות קטנים ופשוט, ואין זה מוכיח כלל שמערות אלו שימשו לקבורה.

ודע דמה שאמר אחד מראשי האוסרים בדרשה בחו"ל ד"ממצאו במערה אחת מת מושכב כדרכו, ואף שראו רק את הרגלים, והשאר היה מכוסה בעפר, אבל די לראות את הרגלים כדי לדעת שזה מושכב כדרכו, (ורצה לומר דמה שמצאו שתי עצמות במערה הראשונה שהיו מושכבים אחת מול חברתה זה מראה שהמת היה מונח באופן של מושכב כדרכו), הנה הדבר שקר גמור בין מבחינת ההלכה בין מבחינת המציאות, והיינו דמלבד מה דאין שום הוכחה שאותם שתי עצמות זהו עצמות אדם ולא של בהמה, ואדרבה כפי שהעידו לי הרי כששלחו צילום מהעצמות לאחד מגדולי האנתרופולוגים (העוסקים במחקר העצמות) אמר שודאי שזהו עצמות בהמה¹¹, וכן סיפר לי יהודי חרדי מומחה שכשראה התמונה ראה מיד דאותם שתי עצמות שהיו מונחות אחת מול השניה, לא היו כלל מאותו סוג עצם, והיינו שלא היו שניהם עצם מחלקו העליון של רגל או שניהם מחלקו התחתון של הרגל, דנימא דמהא דמושכבים שתי עצמות זהות אחת מול השניה, הרי"ז מוכח שהיו רגלי המת מופשטות (וכתנוחות מת המושכב כדרכו) ועצם אחת היא של רגל ימין והשניה של רגל שמאל, אלא האמת היא דאותם שתי עצמות אחת מהם אף אם היא עצם רגל של אדם ברור שיהא עצם מחלקו העליון של הרגל, והשניה אינה מן החלק העליון (שבו בין אצל אדם ובין אצל בע"ח יש חלק לחיבור לשאר השלד), אלא היא עצם מאמצע הרגל (בין אם מדובר בבע"ח ובין אם מדובר באדם), ולכן פשוט שכשמונחות אלו שתי העצמות אחת מול השניה אין מכאן אפי' סרך הוכחה שהיו רגל המת מופשטות וכתנוחות מת מושכב כדרכו. ומה עוד דאין שום הוכחה שאלו שתי העצמות זהו של מת שנקבר כאן רק יכול להיות שבאו מבחוץ עם סחף העפר וכנ"ל.

אמנם מלבד כל זאת, הנה אפי' אם האמת היתה כדברי האוסר שהיה זה אותו סוג עצם ואחת היא של רגל ימין והשניה של רגל שמאל, מ"מ יש לדון אם שייך להוכיח משתי עצמות קטנות שהיו רגלי המת מופשטות ואכמ"ל, ואפי' אם נימא כדברי האוסר דשייך להוכיח שהיו רגליו מופשטות, מ"מ עדיין אין מכאן שום הוכחה על מת מושכב כדרכו, שחז"ל אמרו המוצא מת מושכב כדרכו הרי"ז ישראל, נתכוונו שמצא שלד מת ולא כשמצא שתי עצמות רגלים, דאף אם נימא דזהו הוכחה דנקבר כאן מת דרגליו מופשטות, מ"מ עדיין אי"ז מוכח שהושכב כדרכו, דיכול להיות שהשכיבו יושב ברגלים מופשטות.

תמיהה על רבנים שמחפשים כל מצדקי לאסור החפירות

ותמהני על האוסרים, דאפי' אם לדידהו אי"ז פשוט כדברינו להתיר לכתחילה לפנות ואח"כ לחפור, מ"מ עכ"פ הו"ל לטרוח ולחזר אחר צדדים להתיר, וכמו שאנו רואים בכל ספרי גדולי הפוסקים שכשבא שאלה לפניהם בדבר

¹¹ וכן העידו לי שפר' מארצה"ב שהוא יהודי שותו"מ ומומחה גדול לרפואת העצמות ראה התמונה ואמר שאין יכול להיות שזה עצמות אדם אא"כ זהו אדם שהיתה לו מחלה נדירה ביותר.

הנוגע להפסד מרובה היו מחפשים צדדים להתיר, (וידוע מש"כ הש"ך בהנהגת הוראות איסור והיתר (יו"ד סי' רמ"ב) שבהפסד מרובה מקילין לסמוך על היחיד נגד רוב הפוסקים, וכן מקילינן לסמוך על הקטן נגד הגדול ממנו בחכמה ובמנין). וכאן תמהני שאין לך הפסד מרובה כמוהו, ומ"מ יש מהאוסרים שטורחים בכל כוחם למצוא כל מיני טעמים כדי לאסור הפינוי.

ובל האוסר כאן לוקח ע"ע אחריות גדולה על גרימת צער והפסד גדול שלא כדין ליותר משמונה מאות משפחות שרובם חיים בדוחק ובעוני. ובמקום שמדמין לחשוש לאיזה חששות רחוקות שיגרם חיטוטי שכבי במקומות אחרים, היה להם לשקוד לתקנת עם ה', שלמעלה משמונה מאות משפחות שרובם חיים בדוחק ובעוני לא יצטרכו להוציא סכום רב מכיסם לבנות הכיפין, ובודאי שרצונו ית' שנפסוק עפ"י משפט ההלכה בלבד ולא לערב שיקולי קנאות וכדו' ועי"ז יתקדש ש"ש.

ועבשיו כשאני מכניס הספר לדפוס הגיע לידי מאמר מאחד מהאוסרים שטוען שמה שרוב רובם של המערות הם קטנות וא"א לקבור שם מת מושכב כדרכו, אין מכאן שום ראיה שזהו ביה"ק דנכרים, דהא מב' בטור סי' שס"ג דהיה מנהג לקבור המת בגומא ואחר שנתעכל הבשר היו מלקטים עצמות ומניחים בארון, וממילא פשיטא דאין להוכיח כלום מגודל המערות, דאפשר שהספיק גודלן בשביל עצמות המת אחר שנתעכל בשרו עכת"ד.

ובל דבריו הם דברי הבל, שמעולם לא ראינו ושמענו שיש איזה מקום שיש בו הרבה מערות קבורה (שיודעים שזהו של ישראל) והם מערות קטנות, ואדרבה להיפך, בדרך כלל המערות קבורה שיודעים שזהו של ישראל הם מערות גדולות שאפשר לקבור בהם מת כדרכו, ולמה נחוש שכאן עשו ביה"ק שרוב רובו ממערות קטנות שמיוחדות לליקוט עצמות. וכפי שנתברר לי, הוכח להעוסקים במערות קבורה עתיקים דהמנהג הנ"ל ללקט העצמות אחר העיכול היינו שהיו מלקטים עצמות המת ומניחים אותו בתוך ארון באותה מערה שבה קברו המת מתחילה שהיא מערה גדולה, ולא שעשו מערה קטנה מיוחדת לליקוט העצמות, ולכן בד"כ המערות שיש בהם עצמות מתי ישראל הם מערות גדולות. ובודאי שפשוט וברור שמה שרוב רובם של המערות כאן הם מערות קטנות זהו הוכחה ברורה שאי"ז ביה"ק דישראל. והאמת יורה דרכו שאין שום נדנוד חשש שזהו ביה"ק דישראל וכמו שביארתי כאן. (ומה שאנשי האוסרים מרעישים שהבד"ץ דעיה"ק אסרו לפנות, הנה כבר בארנו לעיל שהבד"ץ מעולם לא אסרו אם יתברר שהם של עכו"ם).

*

והנה החמרנו הרבה יותר ממה שמסתבר שחייבין מדינא, וכמו שביארנו לעיל דמעיקר דינא היה די בהוכחות בידנו שהם עכו"ם להתיר לחפור מיד כל השטח כרגיל ולהתחיל מיד בבניה, ולא לחשוש כלל וכלל שהם קברי ישראל, ובפרט שע"י בדיקת הפירים מתעכב הבניה בכמה חדשים ונגרם נזק למאות משפחות החיים בדוחק ובעוני שצריכים להוציא כל חודש אלפי שקלים כדי לשכור דירה עד שיושלם הבניה, אבל כדי להורות הוראה כזו צריכים

אנו לגדולי תורה תקיפי קדמאי, אבל אני בענייתי איני יכול ליקח ע"ע אחריות להקל כ"כ, ולכן החמרתי לצאת מכל חשש ובדקנו המערות, והמערות שנמצא בהם עצמות פינו העצמות יחד עם עפר המערה לקבורה במקום אחר.

אבל אף שהחמרנו הרבה יותר ממה שנראה שצריך מעיקר הדין, מ"מ קבוצה קטנה שקורים לעצמם "קנאים" פרסמו על המתירין כתבי פלסטר וכינויי גנאי, ואף שמלבישים עצמם באיצטלא של הלכה שכאילו ע"פ הלכה אסור לפנות, אמנם האמת הוא שאינם מעונינים כלל לירד לעומקה של הלכה ולחקור אם עפ"י הלכה מותר לעשות כן או לא, רק כיון שלדעתם עפ"י "קנאות" אסור לעשות כן, לכן לוחמים בכל כוחם ובכינויי גנאי ונדויים וקללות וגידופין למנוע הפינוי והחפירות, והגדילו לעשות שמפרסמים שקרים ככל העולה על רוחם כגון שרואים שם הרבה גולגולות ושלדים במערות, וטוחנים עצמות, וראו מת מושכב כדרכו וכהנה וכהנה, וסילפו תמונות כדי להטעות הציבור להאמין לשקריהם, ומה עוד שהרחיקו לכת שיש מהם שפנו לערכאות בלא שום הוראת היתר מבי"ד וחיללו ש"ש, ומבזים ויורדים לחייהם של רבנים ואדמו"רים ועוסקים בצ"צ באמונה שאינם הולכים בדרכם. (ואין שום היתר למה שאנשי האוסרים התאספו בהמון עם לומר תפילת הגר"ח פאלג'י, שתיקן נוסח להתפלל שתקצצנה ידיהם של הנכרים החופרים בבתי קברות, ואותם אנשים אמרו תפילה זו על יהודים שומרי תורה שעשו כן לאחר שקיבלו הוראת היתר, דאף אם נימא שטעו בהלכה ואסור לפנות ולרוקן המערות, מ"מ בודאי לא הותר לקלל אדם הטועה בדין).

ועל הכל יביאם אלוקים במשפט, ואין העולם הפקר. וכל מי שיש בו ריח תורה יתרחק מדרך זו שזהו רק קנאות מדומה, ואם יצליחו בדרכם עתידה ח"ו תורה שתשתכח מישראל, שיווצר מצב ששאלות בהלכה אין נקבע עפ"י הוראות רבנים ובמו"מ מש"ס ופוסקים, רק ע"י הפגנות ומחאות ח"ו, השי"ת יחזירם בתשובה שלימה לפניו בקרוב אכי"ר.